

04	Primorskim duhovnikom
09	Pomniki
24	Dogodki
25	V spomin
26	Beremo
28	Skozi čas
30	Tigrovska obeležja
33	Gentilejeva reforma

— Gorazd Humar Foto: Primož Breclj

Spoštovane članice, spoštovani člani Društva TIGR Primorske,

tudi leto 2023 zaključujemo z dvojno številko Primorskega rodoljuba. Redni številki je dodan zbornik o primorskih učiteljih v času fašizma, za katerega je osrednji prispevek pripravil naš častni član, zgodovinar dr. Salvator Žitko. V njem ob 100. obletnici Gentilejeve šolske reforme izčrpno predstavi obdobje, ki je korenito spremenilo in ohromilo šolstvo na Primorskem.

V letu 2024 bomo obeležili kar nekaj dogodkov. Med njimi je nujno izpostaviti razstavo o zgodovini in delovanju protifašističnih organizacij TIGR in Borbe, ki jo skupaj z okroglo mizo zgodovinarjev v januarju pripravljamo v Evropskem parlamentu v Bruslju. Čaka nas tudi obeležitev 30. obletnice ustanovitve našega društva, oktobra pa se bomo spomnili vipavskega pesnika Draga Bajca ob 120. obletnici njegovega rojstva. Z veseljem lahko potrdim, da bomo v okviru društva v letu 2024 organizirali in sodelovali na skoraj dvestotih dogodkih.

Vsem članicam in članom Društva TIGR Primorske ter vsem simpatizerjem želim vse dobro, predvsem pa zdravja polno leto 2024.

Srečno!

Gorazd Humar
predsednik Društva TIGR Primorske

Kolofon

PRIMORSKI RODOLJUB
št. 37 in 38. – 3/2023

Ustanovitelj in založnik: Društvo
za negovanje rodoljubnih tradicij
organizacije TIGR Primorske

Uredniški odbor:
odgovorna urednica: Manuela Polanc
člani: dr. Rok Andres, dr. Savin Jogan,
Milan Pahor, Polona Pahor, Rajko Slokar,
Vesna Tomc Lamut

Oblikovanje grafične podobe: Karmen
Nemec – Unitis d. o. o.

Grafična priprava: Prograf Vipava

Naslovna fotografija: Natali P. Nardin

Tisk: Grafika Soča d. o. o.

Naklada: 1500 izvodov

Avtorji, označeni z *, so člani društva.

Odkritje plošče v spomin na primorske duhovnike v Vipavskem Križu

V nedeljo, 25. 6. 2023, ob 18. uri je v Vipavskem Križu potekalo odkritje plošče v spomin na primorske duhovnike, ki so v času italijanskega fašizma skrbeli za obstoj slovenske besede in kulture ter slovenstva.

Dogodek, na katerem se je zbralo visoko število ljudi, je organizirala Območna enota Zgornje Vipavske doline z Društvom TIGR Primorske.

Prisotne so nagovorili Gorazd Humar, Božo Novak, dr. Evgen Bavčar, Andrea Bellavite in dr. Savin Jogan kot slavnostni govornik. Spominsko ploščo je blagoslovil pater Bogdan Knavs.

V kulturnem programu, ki ga je povezovala Manuela Polanc, sta z recitacijami in glasbo sodelovala Igor Rojc in Goran Velikonja.

Foto: Natali P. Nardin

Foto: Natali P. Nardin

Gorazd Humar. Foto: Natali P. Nardin

Božo Novak. Foto: Natali P. Nardin

Pater Knavs. Foto: Natali P. Nardin

Igor Rojc. Foto: Natali P. Nardin

Goran Velikonja. Foto: Natali P. Nardin

Odkritje spomenika primorskim duhovnikom. Foto: Natali P. Nardin

Manuela Polanc. Foto: Natali P. Nardin

Bojan Orešnik. Foto: Natali P. Nardin

Govor dr. Savina Jogana

Spoštovani,

use od prvih odmevnih akcij v protifašističnem boju so številne enako misleče posameznike in od jeseni 1927 tudi člane ilegalne protifašistične organizacije TIGR na eni ter člane Zbora svečnikov sv. Paula na drugi strani združevali podobni cilji in odločnost, čeprav so se oblike organiziranja in metode njihovega delovanja pogosto razlikovale. S strani krščanskih socialcev je bil ta program usmerjen zlasti v »boj za ohranjanje in zavarovanje jezika in narodnega nacionalizma, ustanavljanje kulturnih krožkov, širjenje moralnih in verskih čustev preko tiska ter na organiziranje kmečkih zadrug«, kot je poudarila neumorna raziskovalka primorske zgodovine Milica Kacin Wohinz v svoji odmevni knjigi o prvem antifazišizmu v Evropi (str. 135, 136). V bistvenih črtah in z razumljivo drugačnimi poudarki je ta usmeritev podobna temeljnemu programu delovanja organizacije TIGR, kot se je začrtal na ustanovnem sestanku na Nanosu jeseni 1927. Ta je vključeval boj zoper fašizacijo javnega življenja, politično osveščanje in ilegalnim pogojem prilagojeno organiziranost članstva ter skrb za primerno obveščenost članstva in primorske javnosti (ibid. 213, 214). Sodelovanje med različnimi oblikami odpora ne v prvem ne v drugem primeru sicer ni bilo izrecno poudarjeno, razmere in potrebe odpora pa so že kmalu zahtevale tako členitev posame-

znih nalog kot tudi iskanje poti za usklajeno akcijo.

Taka usmeritev se je najprej in najbolj jasno pokazala na področju izobraževanja. Tu so člani organizacije TIGR prevzeli zlasti odgovornost za prenos učbenikov in drugih knjig čez mejo, medtem ko so zlasti izbiro in usposabljanje učiteljev ter organizatorjev, razdeljevanje tega gradiva, pripravo ustrezno zavarovanih prostorov ter umeščanje šolskega pouka in pevskih vaj – pretežno je šlo za župnišča – urejali vsi vključeni

Savin Jogan. Foto: Natali P. Nardin

sporazumno. Šele na ta način sta tako izobraževanje kot kulturno življenje postala postopoma tudi predmet skrbi in odgovornosti staršev in drugih prebivalcev. Kot ilustracija smotrne vraščenosti in intenzivnosti ilegalnega boja, ki je bil podlaga za tako zamišljeno in razpredeno kulturno in vzgojno delo, se nam kaže podatek, da je na pogrebu komenskega dekana B. Nemca, ki je podlegel mučenju v fašističnih zaporih, vseh 46 prisotnih duhovnikov sklenilo, da bodo vztrajali pri verouku (in pouku) v slovenskem jeziku, »če bo treba, tudi do mučeništva« (E. Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine*, 2002, 207).

Razumljivo in prav je, da društvo TIGR kot naslednik organizacije s tem imenom danes posebej poudarja zasluge, ki jih je v tem pomembnem delu primorske in slovenske zgodovine prispeval Zbor svečnikov sv. Pavla. Hkrati pa se moramo zavedati, da je bila primorska zgodovina takrat že tudi stvar zavednosti, obnašanja in delovanja znatnega dela primorskega prebivalstva, ki je kljub fašističnim pritiskom in terorju vztrajalo na svoji zemlji, na različne načine protestiralo in se bojevalo za svoje temeljne človečanske pravice. To se je kazalo vse od marežganskega upora 1921 in bojkotiranja volitev 1924 v Ajdovščini in drugih primorskih krajih pri naslednjih volitvah, ob še živih spominih na tolminski punt leta 1713, ob prebiranju Gregorčiča, Kosovela, Bevka ... naprej. V narodnoosvobodilnem boju se je ta množičnost ponovila in s tem so se ponovno potrdile besede Trubarja, da je najbolj bistveno stati inu obstati, ne glede na nasilje in pritiske.

Prav je, da se ob tej Trubarjevi jasni in odločni misli spomnimo, da se je ta pred natanko 460 leti na svojem pridigarskem romanju po Goriškem ob svojem povratku ustavil prav tu, v benediktinskem samostanu sv. Križa. Tu je imel na zadnjo nedeljo v novembru 1563 nedeljsko pridigo. Ker je bil že tako slaven, je razumljivo, da se je ob tej priliki zbrala »vsa Vipavska dolina«, kot poročajo takratni kronisti. Ker se je prav v tem času (1562–64) temeljiteje ukvarjal z uprašnji slovenske šole, si je to zamislil tako, da se je najprej lotil ustanavljanja slovenske javne šole, kasneje v Cerkovni ordningi pa je bila ta ideja sistemsko in celoviteje opredeljena z vključitvijo zahteve po slovenščini v cerkvenem življenju in šolstvu. Beremo: »En vsaki pridigar inu farmošter ima tudi per suji fari enega šulmojstra oli mežnarja imejti inu držati, de te mlade hlapčiče inu dekllice, purgarske inu kmetiške otroke, vuči slovensko brati inu pisati.« (M. Glavan, *Trubarjev album*, 114, 115) Pomembna naloga, za katero se je Trubar trudil – osnovna šola v materinščini za vse otroke določene starosti ne glede na spol, stanovsko ali razredno pripadnost (*Enciklopedija Slovenije* 8, 188) –, se je tako začela postopno uresničevati. Kasneje, od šolskih reform Marije Terezije, poznamo še splošno šolsko obveznost. Tako celovito in s truda polnim delom uresničevano podobo šole pa je začela fašistična vladavina na Primorskem uničevati z zakonom, ki je odpravljal pouk slovenščine v osnovni šoli (1923). Boj za njeno ponovno vzpostavitev je zato postal poglobljena točka v programski usmeritvi tako Zbora svečnikov sv. Pavla kot organizacije TIGR.

Ko je izšla knjiga Kaplan Martin Čedermac v francoščini na mojo pobudo, me je založnik uprašal, kakšen naslov bi lahko dali, da bi bilo Francozom bolj razumljivo. In je rekel: »Predlagam, da rečemo ne ‚Kaplan Martin Čedermac‘ v francoščini, ampak ‚La langue intime‘; to se pravi ‚Intimni jezik‘.« To mi je takrat dalo misliti – intimni jezik je samo en. Tudi moj intimni jezik je še vedno slovenščina. /.../ Intimni jezik je tisti jezik, v katerem se človek v največjih stiskah obrača na drugega, se izpoveduje. Intimni jezik je tisti, s katerim se človek lahko obrača na Boga. In ta ideja je v Bevkovi knjigi. /.../ Duhovniki, ki so bili pripravljene nositi križ začasja, kakršno koli je bilo to začasje, so povzdignili besedo v najvišjo stopnjo intimnosti, v najvišjo stopnjo ljubezni, ljubezni brez primerjave, ker so tudi tvegali svoje življenje.

dr. Eugen Bavčar
v spomin na primorske duhovnike
v času med obema svetovnjima
vojnama in druge svetovne vojne
*Zapisano po zvočnem posnetku, ki je ob-
javljen na spletni strani društva –<https://clipchamp.com/watch/n6hkA5rRuvr>

Eugen Bavčar. Foto: Natali P. Nardin

V Senožečah so lani novembra odkrli spomenik duhovniku in rodoljubu Janezu Vilharju. Njemu v spomin je Andrej Jelačin (desno) napisal pesem.

ANDREJ JELAČIN

JANEZU VILHARJU, DUHOVNIKU IN RODOLJUBU V SPOMIN

*Bil si kakor hrast, ki kljubuje usem viharjem.
Pokončno stal si med svojim ljudstvom, fašisti in
oltarjem.*

*Zavedal si se svojih korenin
in kot zemlje naše zvesti sin
si rekel ne potujčevanju.*

*Branil svoje si ovčice
in fašistom si povedal v lice,
da smo tu doma že tisoč let.
In kdor jezik materin izda,
ta za vedno bo preklet.*

*Vedel si, da črn hudič nam srca in duše jemlje,
da izriniti nas hočejo s te naše svete zemlje.
Spoznal si, da svoboda ni kar božji dar,
da za to ne bodo dovolj le svete maše,
da braniti je treba, kar je naše,
zato potreben je upor.*

*Takrat bila to težka je izbira,
a kdor za ljudstvo svoje se bori, umira,
ta se dvigne v življenje, ko sreča ga smrt.*

*Mučenja, izgoni, ustrelitve in zapori
bili tedaj vsakdanji so prizori.*

*Upornikom bili so dnevi šteti,
a naših sanj nam še hudič ni mogel vzeti.*

*Kot ptice v zraku smo želeli si prostosti,
pa naj stane, kakor hoče.*

*Tigrovci, duhovniki in drugi Primorci
smo že takrat vedeli, katera pot je prava,
zato med nami danes ni sovraštva, ampak sprava.*

*Pri nas božje in grešne si ovčice pasel,
z nami si dihal, z nami si rasel.*

*Pri verouku smo otroci pridno se učili,
nagajali in molili,
učasih pa jih tudi s palico dobili.*

*Nekoč si rekel, da Senožejci nismo ne za v pekel ne
za nebesa.*

Upam, da nas bodo vsaj v vice sprejeli.

*Vse diktature so zdaj za nami,
a Tebi večna hvala, ker v najtežjih časih bil si z
nami!*

Ob odkritju spomenika,

Senožeče, 17. novembra 2022

POMNIKI

23. POHOD PO TIGROVSKI KROŽNI POTI V OCIZLI

V soboto, 10. junija 2023, je potekal 23. pohod po Tigrovske krožni poti v Ocizli. Ob devetih zjutraj se je dogajanje začelo s polaganjem vencev ob ploščo tigrovcem. Za Društvo TIGR Primorske sta venec položila Jadranka Šturm Kocjan, vodja OE Slovenska Istra, in Marijan Suša, vodja OE Kras - Brkini. Na prireditvi je bil prisoten tudi praporščak društva Bojan Orešnik. Na pohodu je bilo veliko udeležencev z obeh strani meje. Po pohodu je sledila prireditev, ki je počastila tigrovce in 70. obletnico Ociske godbe. Slavnosti govornik je bil dr. Borut Klabjan.

Položitev venca v spomin na Tigrovce iz Ocizle. Venec sta položila Jadranka Šturm Kocjan in Marijan Suša.

DAN DRŽAVNOSTI

V soboto, 24. junija 2023, in na predvečer državnega praznika dneva državnosti je v Ljubljani potekala državna proslava, ki sta se je udeležila predsednik društva Gorazd Humar in praporščak društva Bojan Orešnik. Proslava je bila razdeljena v dva dela. Najprej je v Državnem zboru potekala slavnostna seja Državnega zbora, ki so se je kot vabljeni udeležili tudi predstavniki veteranskih in domoljubnih organizacij. Vabljeni so bili tudi vsi praporščaki, ki te organizacije predstavljajo. Predsednica Državnega zbora mag. Urška Klakočar Zupančič je v svojem nagovoru posebej pozdravila vse praporščake.

Slovesnost ob dnevu državnosti se je nadaljevala na Kongresnem trgu, kjer je potekala glavna državna proslava. Slavnostna govornica je bila predsednica Republike Slovenije dr. Nataša Pirc Musar.

Praporščaki domoljubnih in veteranskih organizacij, med njimi tudi praporščak Društva TIGR Primorske, so bili postrojeni ob častni četi Slovenske vojske.

RECITAL OB OBLETNICI POŽIGA NARODNEGA DOMA

Besedilo: Jadranka Šturm Kocjan*

13. julija se spominjamo požiga Narodnega doma v Trstu pred 103 leti. Društvo TIGR Primorske – Območna enota Slovenska Istra je v sredo zvečer v Kopru pripravilo recital, na katerem smo obudili spomin na ta tragičen dogodek, ki je zaznamoval življenje primorskih Slovencev za več desetletij.

Povod za požig je bila smrt dveh Italijanov v Splitu 12. julija 1920, ki so jo zakrivali italijanski mornarji, zato je včeraj tržaški dnevnik Il Piccolo objavil oglas,

v katerem se spominjajo tega dogodka, in vabil k udeležbi položitvenec »njihovim junakom«. Prav tako je včeraj Primorski dnevnik objavil vest, da bo Italija dopolnila zakon 92, s katerim je leta 2004 uzakonila dan spomina na eksodus in fojbe, tako da bo z dodatnim financiranjem omogočila organizacijo šolskih izletov v kraje eksodusa in študentom umetniških smeri razpisala državne natečaje za izdelke, ki bodo spomin na fojbe. Kaj pa pri nas? Koliko naših mladih ve kaj o Narodnem domu, Bazovici, prvem in drugem tržaškem procesu, streljih na Občinah ...? Kako bo mlad slovenski diplomat enakovreden sogovornik italijanskemu kolegu, če ne bo poznal zgodovinskih dejstev o fojbah?

Večer je bil posvečen tudi visokemu jubileju, devetdesetletnici našega dolgoletnega in zelo aktivnega člana Andreja Jelačina, ki je napisal več pesmi o TIGR-u in si zelo prizadeval za njegovo ohranitev in promocijo.

Na recitalu, ki ga je režirala Renata Vidič, so sodelovali Manuela Polanc, Žanin Čopi, Lina Špolar Rijavec, Igor Rojc in Robert Vatovec.

Nastopajoči na recitalu v Kopru

TABOR ZA OTROKE IZ DVOJEZIČNE ŠOLE V ŠPETRU

Konec julija je Društvo TIGR Primorske organiziralo večdnevni tabor za otroke iz dvojezične šole v Špetru. Otroci so imeli osnovni in nada-

Mladi lokostrelci z učiteljem Martinom Groznikom (levo zgoraj)

ljevalni tečaj lokostrelstva, uživali pa so tudi na orientacijskem teku pod Matajurjem. Udeleženci so se seznanili z zgodovino, vlogo in pomenom organizacije TIGR ter z nastankom in pomenom Društva TIGR Primorske. Učenci in njihovi vzgojitelji so bili izredno zadovoljni. Za uspešno in zanimivo izvedbo dogajanja se društvo zahvaljuje Martinu in Sonji Groznik, ki sta otroke vodila in jih motivirala. Sonja Groznik je zapisala: »Otroci in njihovi varuhi so bili izjemno srečni ter so lokostrelstvo vzljubili. Vsi so izkazali veliko hvaležnost. Tabor smo čudovito zaključili.«

AKTIVNO POLETJE V ZGORNJI VIPAVSKI DOLINI

Besedilo: Sonja Groznik*

Čeprav je avgust čas dopustov in počitnic, so bili v Območni enoti Zgornje Vipavske doline zelo aktivni.

V sredo, 9. 8. 2023, smo obiska-

Člani OE Zgornje Vipavske doline

li spomenik na Nanosu. Položili smo cvetoče rože, da bo tudi v jeseni lep spomin na ljudi, ki so pred dawnimi časi na tem mestu ustanovili antifašistično organizacijo TIGR.

V nedeljo, 13. 8. 2023, pa smo se člani Društva TIGR Primorske iz Zgornje Vipavske doline kot že več let doslej zbrali na lokostrelskem strelišču nad vasjo Budanje. Streljanje z lokom, bogat piknik in posvet o delovanju društva so bili namenjeni predvsem novim članom ter podmladku.

Mladi z obeh strani meje so tudi letos poskrbeli za recital ob uri ustrelitve bazoviških junakov.

čič), Želja po velikem (T. Pavček) in Zgodba o TIGR-u (A. Jelačin).

Prisotni so bili tudi drugi člani Društva TIGR Primorske, med njimi tudi predsednik društva Gorazd Humar in praporščak Bojan Orešnik.

RECITAL NA BAZOVIŠKI GMAJNI IN SVEČANOST NA POKOPALIŠČU PRI SV. ANI

V sredo, 6. 9. 2023, so člani Kluba mladih TIGR v sodelovanju z Odborom za proslavo bazoviških junakov organizirali tradicionalni jutranji recital na bazoviški gmajni, posvečen bazoviškemu junakom – Ferdu Bidovcu, Franu Marušiču, Zvonimirju Milošu in Alojzu Valenčiču, ki so bili 5. 9. 1930 obsojeni na smrt in naslednji dan istega leta na omenjeni gmajni ustreljeni.

Recital je pripravila Manuela Polanc, recitali pa so Jasmina Gruden, Igor Rojc, Antje Gruden in Polona Pahor. S slovenskimi ljudskimi pesmimi je s harmoniko jutranji recital dopolnil Tomaž Grassi. Prebrali so pesmi V spomin bazoviškim žrtvam (J. Pipan), Tržaški bori (D. Benčina), Kako je bilo tebi, Marija, pri srcu takrat (K. Širok), O, saj ni smrti, ni smrti (S. Kosovel), Mali narodi (A. Dedić), Na bregu (S. Gregor-

KOMEMORACIJA NA POKOPALIŠČU PRI SV. ANI V TRSTU

V sredo, 6. septembra 2023, je na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu potekala komemoracija pri spomeniku ob grobu štirih bazoviških junakov. Na to pokopališče so jih fašistične oblasti pokopale skrivoma v anonimen grob, šele po osvoboditvi Trsta pa se je izvedelo, kje so pokopani. Tam danes stoji lep spomenik z obrazi štirih bazoviških junakov.

Po uvodnem nagovoru predsednika Odbora za proslavo bazoviških junakov je spregovorila mlada tržaška kulturna delavka Martina Budin, ki je osvetlila dogodke iz leta 1930, ko je potekal prvi tržaški proces. V svojem zanimivem govoru se je dotaknila tudi sedanjih težav mladih v družbi. Kulturni del slovesnosti je izvedel pevski zbor Fantje pod latnikom. Častno stražo so držali taborniki Rodu Modrega vala in skavti SZSO.

RECITAL, POSVEČEN BAZOVIŠKIM ŽRTVAM, V KOPRU

Območna enota Slovenska Istra Društva TIGR Primorske je 6. septembra 2023 v Kopru pripravila recital, posvečen 93. obletnici ustrelitve bazoviških junakov. Na recitalu so sodelovali: Rok Matek, dramski igralec, Žanin Čopi, socialna delavka, kulturna aktivistka in pevka, Rok Ličen, študent na AGRFT, Janja Lešnik, napovedovalka in voditeljica na Radiu Koper, Capodistria, Lina Šopar Rijavec, dijakinja koprskе umetniške gimnazije, maestro Robert Vatovec, klavirist in komponist, Emma Castellano, harfista iz Furlanije, in Renata Vidlič, režiserka in scenaristka.

Jadranka Šturm Kocjan, vodja območne enote, je v svojem govoru predstavila vlogo in delovanje bazoviških junakov Ferda Bidovca, Zvonimirja Miloša, Franja Marušiča in Alojza Valenčiča ter razloge za prvi tržaški proces, na katerem so bili obsojeni na smrt. Proces je potekal med 1. in 5. septembrom 1930 kot posledica bombnega napada omenjenih pripadnikov tajne organizacije Borba na tržaško redakcijo fašističnega glasila *Il popolo d'Italia* 10. februarja 1930, ker je časopis širil sovraštvo in prezir do Slovencev in vseh Slovanov.

Obtožnica je imela 34 tipkanih strani, obtoženih pa je bilo 87 oseb; 27 jih je že bilo v Jugoslaviji, v Trstu se je sodilo 18 osebam, 30 osebam pa decembra istega leta v Rimu.

Vsi štirje na smrt obsojeni so vse do zadnjega ohranili mirno kri in odklonili, da bi jim pred smrtjo zavezali oči. Na poti na bazoviško gmajno so peli slovenske pesmi.

Bazovica je simbol upora proti fašizmu in nasilju, bazoviški junaki pa so simbol odločnosti, poguma, požrtvovalnosti in domoljubnosti, zato naredimo vse, da ohranimo njihovo dediščino in vrednote, za katere so dali svoja življenja.

V Kopru so počastili spomin na ustreljene v Bazovici.

12

SLOVESNOST V LJUBLJANI POTEKALA OB NAVZOČNOSTI PREDSEDNICE REPUBLIKE SLOVENIJE

V petek, 8. septembra 2023, je že dvanajstič zaporedoma potekala tradicionalna slovesnost pred spomenikom bazoviških junakov, ki od leta 2012 stoji desno od vhoda v rektorat Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu. Takrat so spomenik skupno postavili Društvo TIGR Primorske, Mestna občina Ljubljana, Univerza v Ljubljani in Slovenska izseljenska matica. Spomenik stoji nedaleč od mesta, kjer je bil že marca 1921 kmalu po požigu Narodnega doma v Trstu in po podpisu Rapske pogodbe postavljen spomenik. Postavili so ga v Ljubljani živeči Primorci in spomenik je kmalu postal zbirališče Primorcev in vseh zavednih Slovencev. Tam je stal do marca 1942, ko ga je dal odstraniti visoki fašistični komisar Emilio Grazioli.

Poseben pečat tej slovesnosti je dala predsednica Republike Slovenije dr. Nataša Pirc Musar, ki je k spomeniku ob spremstvu častne straže Garde Slovenske vojske in ob žalni koračnici Policijskega

Predsednica RS dr. Nataša Pirc Musar je k spomeniku položila venec. Foto: Bor Slana/STA

orkestra položila venec. Vence so položili tudi številni predstavniki zamejskih organizacij in predstavniki Društva TIGR Primorske.

Po pozdravnem nagovoru predsednika Društva TIGR Primorske Gorazda Humarja je številne prisotne nagovoril tržaški zgodovinar prof. Dušan Križman in orisal okoliščine časa, v katerem je potekal prvi tržaški proces.

V kulturnem programu so z recitacijo pesmi Srečka Kosovela sodelovali dramska igralka Jerica Mrzel ter priložnostni tržaški mešani pevski zbor. Program je povezovala Manuela Polanc.

Predsednik Odbora Bazoviški junaki Milan Pahor, predsednica RS dr. Nataša Pirc Musar in predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar. Foto: Bor Slana/STA

Nastopajoči pred stavbo Univerze v Ljubljani

Častno stražo so ob spomeniku držali taborniki Rodu Modrega vala iz Trsta in Gorice, skavti zamejske skavtske organizacije (SZSO) iz Trsta in Gorice ter praporščak Društva TIGR Primorske Bojan Orešnik.

Na slovesnosti je bil prisoten tudi minister Matej Arčon z Urada za zamejce in Slovence po svetu. Slovesnosti so prisostvovali tudi številni najvišji predstavniki slovenskih organizacij iz zamejstva, med njimi Ksenija Dobrila, predsednica SKGZ, Walter Bandelj, predsednik SSO, generalni konzul v Trstu Gregor Šuc in drugi.

O spominskem obeležju bazoviških žrtev pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani

V zadnjem času je bilo odkritih precej novih dejstev o izvoru in nastanku spominskega obeležja pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani. Zgodovinar Ivan Smiljanič z Inštituta za novejšo zgodovino je v svojem članku z naslovom Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani, ki je bil objavljen v reviji Kronika 2023 (letnik 71, številka 1), zapisal sledeče: »Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu je pomnik, ki ima dolgo in kompleksno preteklost. Odkrit je bil kot protireakcija na italijansko praznovanje priključitve Primorske 20. marca 1921, v skladu z določili Rapalske pogodbe, ki je bila podpisana 12. novembra 1920. Podobno kot druga obeležja po Evropi, kjer so se meje po koncu prve svetovne vojne pogosto predrugačile, je tudi plošča pred univerzo izražala žalost in jezo jugoslovanskih Slovencev zaradi ozemeljske izgube ter trpljenja primorskih Slovencev, ki so bili pod Italijo deležni stopnjujočega se preganjanja. Plošča ni imela zgolj funkcije spomina na zgodovinski dogodek, temveč je bila neprestan pomnik na dejstvo, da primorsko vprašanje ni bilo zadovoljivo razrešeno. S tem je imela plošča tudi velik mobilizacijski potencial za pospeševanje protestov ne samo proti italijanski, temveč tudi jugoslovanski oblasti, ki je po mnenju demonstrantov pristala na krivično razmejitev. Demonstranti, ki so se zbirali okoli plošče, so bili predvsem študentje, ki so gojili jugoslovanska nacionalistična prepričanja, pa tudi študentje emigranti s Primorske. Ker so se prireditve pred ploščo neredko razširile v politične manifestacije, jih je skušala omejevati policija. Oblast v Beogradu nad demonstracijami ni bila navdušena, obenem pa je želela z Italijo ohranjati solidne diplomatske stike, ki jih je protiitalijansko usmerjeno spominsko obeležje sredi Ljubljane miniralo. Vodstvo ljubljanske univerze je pokazalo določeno stopnjo strinjanja s sporočilom plošče, saj je bila ta postavljena v parku pred univerzite-

tnim poslopjem, ki je veljalo za avtonomno območje, kamor policija ni imela dostopa. Pred ploščo so ob praznikih in obletnicah dogodkov, kot so podpis Rapalske pogodbe, italijanska priključitev Primorske ter usmrtitev Vladimirja Gortana in bazoviških žrtev, potekale žalne svečanosti, ki so se občasno razširile v politične manifestacije, zato policijska posredovanja in fizični obračuni niso bili redki.« Spominsko ploščo v parku pred stavbo univerze so po raziskavah zgodovinarja dr. Toneta Ferenca odstranile italijanske okupacijske sile leta 1942, potem ko je visoki komisar Emilio Grazioli z odlokom 26. 2. 1942 ukazal odstraniti vse spomenike in napise, ki so spominjali na bivšo Kraljevino Jugoslavijo. Spominska plošča, postavljena leta 1921, je bila zagotovo prvi postavljen protifašistični spomenik v Evropi, postavljen še pred uradnim prihodom italijanskih fašistov na oblast leta 1922. Nova spominska plošča v neposredni bližini prejšnje je bila postavljena leta 2012 v spomin na štiri bazoviške žrtve, ustreljene 6. septembra 1930. Pri postavitvi plošče so sodelovali Društvo TIGR Primorske, Slovenska izseljenska matica, Odbor za proslavo bazoviških junakov pri NŠK iz Trsta, rektorat Univerze v Ljubljani in Mestna občina Ljubljana.

Pozdravni nagovor predsednika Društva TIGR Primorske Gorazda Humarja

Spoštovane rojakinje in rojaki, Slovenke in Slovenci s Tržaškega in Goriške, dobrodošli v Sloveniji, spoštovana predsednica RS dr. Nataša Pirc Musar, dobrodošli na današnji slovesnosti. V Društvu TIGR Primorske cenimo, da ste se prišli poklonit bazoviškim junakom. Pozdravljeni, minister Matej Arčon, spoštovani predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov pri NŠK Milan Pahor, prorektor Univerze v Ljubljani prof. dr. Anton Ramšak, predstavniki Mestne občine Ljubljana in predsednik Slovenske izseljenske matice dr. Boris Jesih, predstavniki useh tistih, ki so poleg Društva TIGR Primorske zaslužni, da je na tem mestu od leta 2012 naprej postavljen ta spomenik. Pozdravljen, spoštovani slavnostni govornik Dušan Križman, profesor iz Trsta, toplo pozdravljena Ksenija Dobrila, predsednica SKGZ iz Trsta, dragi predstavniki SSO in SSS s Tržaškega, drage članice in člani Društva TIGR Primorske, predstavniki KODVOS-a, dragi gostje, spoštovani vsi nastopajoči.

Vsako leto se zberemo na tem mestu, da počastimo spomin na štiri bazoviške junake, ki so bili po obsodbi posebnega fašističnega sodišča od več desetih italijanskih vojakov v hrbet ustreljeni v Bazovici, 6. septembra 1930. Njihova smrt je pustila trajno rano v primorskem zgodovinskem spominu, ki ne bo nikoli zaceljena, zagotovo tudi čez stoletja ne.

*Slučaj je, da se tega dogodka spominjamo prav danes, na 80. obletnico padca italijanskega fašizma. Če Italijani prevedejo slovenski besedi padec fašizma v italijanščino, uporabijo izraz **armistizio**, kar pa v ponovnem prevodu v slovenščino pomeni premirje. Tako si v Italiji, ki še ni povsem poravnala računov s svojo preteklostjo, še danes razlagajo ne samo ta dogodek, ampak skoraj vse, kar je bilo povezano s fašizmom. Paradoks je tudi ta, da ima spomenik Bidovcu, Marušiču, Milošu, Valenčiču in Gropajcu v Bazovici status deželnega spomenika, ki pa je še vedno posvečen teroristom, kot bazoviške junake v današnji Evropi, temelječi na antifašizmu, še vedno imenuje Italija.*

Več o spomeniku, ki je nekoč stal pred stavbo univerze, smo napisali v vabilu na to prireditev. Postavljen je bil takoj po požigu Narodnega doma v Trstu in po podpisu Rapalske pogodbe, ki je krivično dodelila Primorsko Kraljevini Italiji.

Tu je že od marca 1921 stal spomenik proti fašizmu, še preden je ta stopil na oblast. Zagotovo je to bil prvi protifašistični spomenik v Evropi, vsakoletno zbirališče več desetisočev Primorcev in ostalih Slovencev. Marca 1942 ga je dal odstraniti fašistični visoki komisar Emilio Grazioli.

Zato smo še posebej veseli, da je spomenik v drugi preobleki in posvečen bazoviškim junakom še vedno tu in pod okriljem avtonomije Univerze v Ljubljani – in tako naj ostane.

Naj zaključim z napovedjo, da se bomo bazoviškim junakom poklonili tudi v Evropskem parlamentu v Bruslju na razstavi in okrogli mizi o TIGR-u in o tržaški Borbi, na dogodku, ki ga Društvo TIGR Primorske skupaj s pisarno evropskega poslanca Matjaža Nemca pripravlja 23. januarja 2024.

Naj živi spomin na bazoviške junake!

Slavnostni govor profesorja in kulturnega delavca Dušana Križmana

Spoštovani!

Predstava povprečnega Slovenca v »italijanskem« Trstu, ki je bil tak sicer le prevalentno ob močni slovenski številčni, gospodarski in kulturni prisotnosti ter vrsti pomembnih manj številčnih skupnosti, je bila pred stotimi leti pri italijanskem meščanstvu, ali če pogledamo širše v italijanski svet, pri velepešniku in v marsičem soustvarjalcu fašizma, D'Annunziu, podobna tisti, ki so jo florentinski meščani imeli o »villanih« okoličanih ali po naše kmetavzarjih; za omenjenega pesnika smo bili narodič svinjskih pastirjev in nepojmljivo mu je bilo, da bi lahko imeli svojo državo ali bili v širši navezi z drugimi. Edina »resnica«, ki se je utrjevala v italijanskih obcih in javnem mnenju, ki so ga oblikovala, je bila predstava o Italiji od Nice do Kvarnerja, k temu pa je bil dodan še nostalgичno-patriotski privid celotne Dalmacije, pa še vse drugo, kar je drugje Italiji ponudil in – v glavnem kasneje tudi dal – Londonski pakt, po katerem se je Kraljevina Italija dokončno obrnila od tedanjih (1915–1916) zaveznikov Avstroogrškega in Nemškega cesarstva.

Med letoma 1918–1920 smo Slovenke in Slovenci na Primorskem živeli razpeti med dotedanjo AO in novim gospodarjem, ki je z Di Roretom obljubljal »več šol, kot smo jih imeli pod AO«, in še druge dobrine, nato pa je završal latentni šovinizem pomembnega dela italijanskega življa v Trstu in tudi v istrskem obalnem pasu; slovensko javnost so zamorili požig kulturnega srca Slovencev na Tržaškem, osrednjega slovenskega Narodnega doma, in vrste drugih, postopno, a hitro ukinjanje šol s slovenskim učnim jezikom, onemogočanje vsake vidnosti in organiziranosti jeziku, kulturi in politiki primorskih Slovencev in Hrvatov med Kanalsko dolino, Lošinjem, Snežnikom, Idrijo in Gornjim Posočjem. Daleč gori na Dravi je nekdo leta 1941 prišel ukazat »napravite mi to deželo nemško!«, to se je pri nas na Primorskem začelo več kot 20 let prej. In prav sredi 20. let se neformalno, nato pa še formalno oblikuje ne samo politično, ampak demonstrativno glasno nasprotovanje Primorcev kulturnemu, jezikovnemu in gospodarskemu postopanju, ki je hotelo izbrisati etnično skupnost, ki je takrat obsegala tretjino slovenskega nacionalnega ozemlja in petino pripadnikov slovenskega nacionalnega telesa.

TIGR je z razmeroma dobro konspiracijo in postopoma glasnejšimi demonstrativnimi akcijami hotel opozoriti in je opozarjal rojake in ostalo javnost, da se ne damo, da hočemo živeti tudi svojo nacionalno podobo. TIGR in v ožjem okviru tržaška Borba sta se morala – kot že prej številni posamezniki – soočiti s težko roko fašistične pravice, njenim Posebnim sodiščem za zaščito države. Na nerazpoloženje Slovencev so tigrovci opozarjali z eksplozijami v bližini vasi širom po Primorski, izpostavljanjem nacionalnih zastav, širjenjem ilegalnega tiska, tudi požigom ali poskusom požiga nekaterih fašističnih šol na podeželju; organizacija je delovala strogo konspirativno, v glavnem v obliki trojk, marsikateri član je spretno ilegalno prečkal mejo s Kraljevino Jugoslavijo, predusem na Notranjskem. Epilog atentata na tržaško fašistično glasilo Il Popolo di Trieste je bil tragičen za storilce in številne sodelavce: na bazoviški gmajni so bili ustreljeni Ferdo Bidovec, Zvonimir Miloš, Alojz Valenčič in Franjo Marušič. Vsi štirje – ob njih pa še leto prej ustreljeni Vladimir Gortan in tragično preminuli Anton Gropaje – so postali gorivo za splošni upor Primorcev v 2. svetovni vojni. A že kmalu po njihovi smrti se je začel TIGR reorganizirati: okrepile so se povezave z jugoslovansko obveščevalno službo, prevzemom orožja iz dostopnejših jugoslovanskih vojaških skladišč, zbiranjem podatkov o moči fašistične vojske. Po novem jedru protifašistične konspiracije je krepko udarilo še enkrat, kasneje, v letu 1941 z usmrčitvijo Tomažiča, Kosa, Vadnala, Bobka in Ivančiča. Vdor italijanske fašistične obveščevalne službe v ta novi TIGR je sicer omogočil bolj drastičen obračun s protifašizmom na Primorskem, bila je vrsta dolgih zapornih kazni, a svet in naši kraji so že tonili v 2. svetovnem spopadu. Tudi tigrovci, ki se jim je uspelo izogniti pregonu, so se vključili v oboroženi odpor proti okupatorju: ta si je istega leta privoščil še dodatni, osrednji del Slovenije in ga proglasil za Provincio di Lubiana.

Danes živimo v drugačnem času; v mnogih državah je kljub skromnejšemu posipanju nekaterih nekdanjih agresorjev s pepelom zavlada bolj zdrava pamet, po kateri naj bi imeli vsi narodi (dodal bi: in njihovi čezmejni deli) pravico do nemotenega razvoja svojih posebnosti in sposobnosti. Marsikje je že tako, a ne pousod ...

»Bazovica« uliva pri nas v zamejstvu še vedno močan zagon za vsestransko angažiranost na tistih področjih, kjer pride do izraza nacionalna pripadnost: v kulturi, športu, v druženju; tudi dolgoletna tradicija spominskih svečanosti, študijskih in športnih srečanj, zavezanih spominu na take dogodke iz 20., 30. in

40. let, manj množičnih ali zelo množičnih, kot je bil medvojni narodnoosvobodilni boj, krepi uzaveščenost te trpke preteklosti pri mladih in ojačuje moralni naboj za vse, kar lepega ustvarjajo.

Štirje tigrovcji so delovali ob solidarnosti širše slovenske primorske skupnosti; danes je v spremenjenih razmerah demokratičnega okolja žrtvovanje, kakršno je bilo njihovo, pri nas nepotrebno; v razmerah drugačne dramatičnosti, ki je pred kratkim doletela obsežne predele naše matične domovine, pa je maksimalna solidarnost med Slovenci nujna in to ne glede na meje, ki jih niti ni; in ta solidarnost se je še kako izkazala, še posebno pri mladih. Vsekakor je in bo nujna čustvena povezanost in poznavanje med jedrom naroda in njegovimi obrobni deli preko omenjenih meja!

SLOVESNOST V PREŠERNOVEM GAJU V KRANJU

Vsakoletna slovesnost s sodelovanjem Mestne občine Kranj je potekala ob spomeniku bazoviškemu junakom, ki so ga v Prešernovem gaju že leta 1931 postavili tam živeči Primorci. Spomenik velja za najstarejši še stoječi spomenik antifašizma.

Po pozdravnem nagovoru župana MO Kranj Matjaža Rakovca je prisotnim spregovorila županja Občine Števerjan iz zamejstva Franka Padovan. V kulturnem delu programa so sodelovali Pihalni orkester iz Kranja, recitatorji Gimnazije Kranj ter priložnostni mešani pevski zbor iz zamejstva.

K spomeniku je poleg ostalih cvetje položil tudi predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar. Slovesnosti so prisostvovali tudi praporščak društva Bojan Orešnik in številni člani društva.

Pevci priložnostnega mešanega pevskega zbora iz zamejstva ob spomeniku v Prešernovem gaju

mestu, kjer so bili štirje bazoviški junaki Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič 6. septembra 1930 ustreljeni. Ob njihovi spominski plošči na bazoviški gmajni stoji tudi spominska plošča Antonu Gro-pajcu, ki je kot obsojenec prvega tržaškega procesa umrl v zaporu Regina Coeli v Rimu.

Slovesnost je potekala v znamenju spominjanja na tri pomembne dogodke iz preteklosti. To so 100. obletnica uvedbe fašistične Gentilejeve šolske reforme, 80. obletnica padca fašizma in 75. obletnica Ustave Republike Italije.

Po pozdravnem nagovoru predsednika Odbora za proslavo bazoviških junakov Milana Pahorja je prisotne nagovorila slovenska zunanja ministrica in podpredsednica Vlade RS Tanja Fajon. Poudarila je, da je zgodba bazoviških junakov žalostna zgodba o Slovencih iz Primorske in Italije, ki so živeli v času fašističnega terorja. Tanja Fajon vidi bodočnost v premoščanju delitev in v gradnji spoštovanja in sodelovanja med narodoma ob meji. Prisotne je pozdravil tudi tržaški župan Roberto Dipiazza.

Slavnostna govornika sta bila predsednik Zveze koroških partizanov Milan Wutte in tržaški raziskovalec zgodovine Livio Isaak Sirovich, ki je povedal, da je bil kot Italijan v mladosti zaradi zelo nacionalistično naravnane-ga italijanskega šolstva povsem

OSREDNJA PROSLAVA NA BAZOVIŠKI GMAJNI

Zaključna in hkrati največja slovesnost v tednu spomina na bazoviške junake se je odvila v nedeljo, 10. septembra 2023, v Bazovici na

Zbrane je nagovoril tudi tržaški zgodovinar Milan Pahor

neobveščen o slovenski kulturi, ki je poleg italijanske obstajala v Trstu (njegov celoten govor objavljamo v nadaljevanju teksta). Poudaril je tudi, da je fašistični režim poskušal na vseh zasedenih slovenskih ozemljih izvesti popoln kulturni genocid nad slovenskim prebivalstvom.

Poleg ostalih so venec k spomeniku bazoviških junakov v imenu Društva TIGR Primorske položili Jadranka Šturm Kocjan, Gorazd Humar in Zdenko Šibav. Slovesnosti je prisostvoval tudi praporščak društva Bojan Orešnik.

ODKRITJE SPOMINSKE PLOŠČE V POSTOJNI

V petek, 15. 9. 2023, ob 17. uri je v Postojni potekalo odkritje spominske plošče na hiši, v kateri je živela članica organizacije TIGR in aktivistka v NOB Ivanka Turk Brezic (1910–2002), ki ga je organizirala Območna enota Postojna - Pivka.

Govorila je Bruna Olenik, ki je obudila spomin na Ivanko, uvodoma pa sta prisotne pozdravila tudi predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar in vodja OE Kras - Brkini Marjan Suša.

Kulturni program so oblikovali MePZ Burja DU Postojna, Igor Rojc, Luka Biščak, Tomaž Biščak in Jaka Biščak.

Bruna Olenik je o tem dogodku zapisala:

»Na praznični dan Primorske, 15. 9. 2023, je bil v Postojni slavnostni dogodek, ko je bila v imenu Društva TIGR Primorske odkrita plošča v spomin Ivanke Turk Brezic, rojene na Štjaku leta 1910 v številni družini. Za golo preživetje je šele devet let stara punčka šla od doma na premožnejšo kmetijo v vasi, kjer si je že služila vsakdanji kruhek.

Ivanka je na vasi odraščala v ponosno slovensko dekle. Kmalu se je vključila v revolucionarno organizacijo TIGR – v času takratne genocidne italijanske politike na področju okupirane Primorske. Zaprli so vse kulturne ustanove in prepovedali materni jezik. Primorke in Primorci so se temu nasilju uprli. Ko je imela Ivanka šele 14 let, njen brat Janez pa 16, sta že bila zaprta v tržaškem zaporu Coroneu, kjer so ju fašisti ustrahovali in zasliševali. Kljub mladosti nista izdala nobenega aktivista iz vasi. Takrat so otroci hitreje odraščali in se obnašali odgovorno.

To ustrahovanje Ivanke ni prestrašilo. Sodelovala je z Bidovcem, Marušičem, Milošem in Valenčičem, ki so bili pozneje obsojeni na smrt na 1. tržaškem procesu. Fašistične krogle so jim pretrgale nit življenja na bazovski gmajni 6. septembra 1930, zgodaj zjutraj, ko se je pričel delati dan.

Njena uporniška pot se je nadaljevala v Postojni, najprej pri družini takratnega vodje fašistične policije, kjer je spretno pridobivala pomembne informacije, ki jih je po zaupnih sodelavcih posredovala tigrovcem. Spominjala se je tudi, kako so jo otroci tega fašista poniževali in zmerjali s »ščava«.

Po nekaj letih se je zaposlila pri zavedni primorski družini dr. Ambrožiča, kjer je pomagala pri gospodinjskih delih, pozneje pa se je priučila še za medicinsko sestro in tako pomagala dr. Francu Ambrožiču, ko je obiskoval ranjene partizane, skrite pri dobrih ljudeh.

Ivanka je bila aktivistka v času, ko se je slovenska zgodovina pisala z zlatimi črkami, to je v času NOB. Za svoje delo je bila odli-

kovana z medaljo za zasluge za narod. Po končani vojni je aktivno sodelovala pri obnovi porušene domovine. Bila je tudi delegatka na delovišču mladinske delovne brigade Šamac - Sarajevo. Mnoge ženske po vaseh in mestih so v NOB s svojim delovanjem pokazale pot, kako je treba ljubiti domovino in rod. Tudi Ivanka Turk je svojo mladost podarila domovini.

Gregorčičeva pesem Soči jo je spremljala od mladosti do starosti, rada jo je pripovedovala svojim najdražjim. Ploščo sta odkrila hčerka Majda Brezic Biščak in pravnuk Jaka Biščak.

Kulturni program so oblikovali MePZ Burja DU Postojna in recitator Igor Rojc, ki je povedal Kajuhovo pesem Bosa pojdiva, pesem Mojim, ki jo je napisal Janko Sever, in Tigrovcem avtorja Andreja Jelačina, Ivankini vnuka in pravnuk pa so pridali lep biser v ogrlici spominov s pesmimi Samo milijon nas je Karla Destovnika - Kajuha, Slovenskega naroda sin in Soči, ki bo še dolgo žuborela v naših srcih.«

Društvo slovenskih izobražencev je v Trstu organiziralo znanstveni posvet.

SODELOVANJE NA ZNANSTVENEM POSVETU V TRSTU

Dr. Salvator Žitko je 22. septembra 2023 z referatom »Odmev Gentilijeve reforme v Istri« sodeloval na znanstvenem posvetu »Ob 100. obletnici Gentilijeve reforme, posledice za slovenski prostor«, ki ga je organiziralo Društvo slovenskih izobražencev v Trstu.

VSESLOVENSKO ZBOROVANJE ZA MIR 2023

V soboto, 23. 9. 2023, je na Cerju je potekalo tradicionalno vseslovensko zborovanje za mir. Slavnostna govornica je bila predsednica Državnega zbora Urška Klakočar Zupančič, ki je v govoru poudarila zgodovinski pomen antifašizma in organizacije TIGR kot enega izmed pomembnih gradnikov slovenske poti do osvoboditve. Zborovanja se je udeležilo veliko praporščakov, med njimi tudi praporščak Društva TIGR Primorske. Prisotne je poleg drugih govorcev nagovoril tudi predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar. Odličen kulturni program je oblikovala Samanta Kobal.

Nastopili so Rudi Bučar, Moški pevski zbor Anton Klančič Miren, dijakinja in dijaki Gimnazije Nova Gorica in Policijski pihalni kvintet.

Slavnostna govornica na Cerju je bila predsednica DZ Urška Klakočar Zupančič.

POGOVOR Z DUŠANOM PUHOM

Območna enota Društva TIGR Primorske Slovenska Istra je 18. oktobra 2023 v Izoli pripravila pogovor z Dušanom Puhom, najstarejšim članom našega društva, na temo »Moje srečanje s TIGR-om«. Pogovor je povezoval Mitja Klavora.

Dušan Puh se je rodil 30. novembra 1922 v Velikih Laščah. Družina se je leta 1932 preselila v Ljubljano, kjer je obiskoval državno realno gimnazijo. Leta 1941 se je priključil OF, junija 1942 pa je bil interniran v Gonars, kjer je ostal do razpada Italije. Njegovo partizansko delovanje sega od Benečije, Brkinov in Istre do Notranjske, Dolenjske, Avstrije, Vojvodine, Varaždina in Zagreba, kjer je vodil artilerijskotehnični

Dušan Puh in Jadranka Šturm Kocjan

tečaj. Leta 1949 je bil premeščen v Ljubljano, kjer je ob delu študiral pravo. Leta 1952 so ga poslali v Beograd v vojaško-politično šolo, a je bil leta 1955 kot aktiven oficir upokojen pri komaj 32 letih. Še istega leta se je z družino preselil v Portorož in se zaposlil na sodišču v Piranu. Leta 1957 je diplomiral. Bil je sodnik okrajnega in okrožnega sodišča v Kopru, a je leta 1967 dal odpoved in postal uspešen odvetnik.

Vse življenje je družbeno aktiven in pobudnik civilnodružbenih gibanj v lokalnem okolju. Njegovo delo in življenje zaznamujejo vrednote NOB, zavezanost skupnosti, ekologiji in boju za človeku dostojno življenje.

V zanimivem enournem pogovoru je razkril več podrobnosti iz svojega življenja in komentiral aktualne dogodke doma in po svetu.

Uvodoma je povedal, da ga je s TIGR-om seznanil učitelj telovadbe v osnovi šoli v Velikih Laščah. Navdušeno pripovedovanje učitelja o uporabi in fantih, ki so tajno organizirali akcije proti fašizmu, ga je že kot otroka zaznamovalo in mu oblikovalo vrednote, ki jim je zvest še danes. V ospredju je bila vedno pripadnost svojemu narodu, kar je z zadovoljstvom opazil že kot mladenič tudi v italijanskih krajih ob meji, kjer živijo Slovenci. Ob tem je dejal, kako presenečen je bil, ko je v cerkvi ob Nadiži odkril molitvenik v slovenščini, kar je bilo v časih italijanske okupacije prepovedano, in spoznal duhovnika, ki mu je s ponosom dejal, da so tam Slovenci.

Glede vojne v Ukrajini in na Bližnjem vzhodu je povedal, da je Putin naredil napako, ko je začel vojno, čeprav je v Ukrajini 20 % Rusov, ki nimajo vseh zagotovljenih pravic, in poudaril, da nobena stvar ni tako huda, da se zaradi nje začne vojna. Na vprašanje, kdaj bo vojna konec, je dejal, da dokler ne premagaš sovražnika, ne zmagaš, da Rusija taktizira in še ni pokazala svoje prave moči. Lahko pa edina konča vojno. Ukrajina je napadena in se ne bo predala, ker to ne bi bilo častno.

Palestina je vojno žarišče že stoletja, od rimskega imperija, in stičišče različnih interesov, zato je težko napovedati, kaj se bo zgodilo.

Dušan Puh je dejal, da je rešitev za mir samo ena. Vse probleme je treba reševati na miren način, z dialogom, a za to je treba ljudi in narode prosvetljevati.

Glede Slovenije je dejal, da nima nobene samostojnosti, smo del Evrope in sveta, ki pa je postal premajhen za vse. Skrbi ga položaj

Tajvana, ki lahko postane novo žarišče.

Za OZN je prepričan, da mora postati močnejša organizacija, zato ga je treba modernizirati. Varnostni svet je blokiran zaradi vetov njegovih stalnih članic.

Pogovor je zaključil z mislijo, da je TIGR spoštovana organizacija in da ne moremo govoriti o terorizmu, ker je deloval v silobranu in za obstoj naroda.

POKLON TIGROVCEM V VIPAVI

V četrtek, 26. 10. 2023, se je vodja OE Zgornje Vipavske Doline Sonja Groznik skupaj z učenci Osnovne šole Draga Bajca v Vipavi poklonila pri njegovem spomeniku, ki stoji pred šolo. Skupaj z učenci in učiteljico so obudili spomine na težke čase fašizma, ki jih je na sebi čutil mladi Drago Bajc, tigrovec in domoljub.

Sonja Groznik je o tem zapisala: »Učenci so razumeli, da so prav Drago in drugi njegovi sodobniki, člani organizacije TIGR Primorske, zaslužni, da se v naših šolah govori in poje slovensko. Da njegova žrtev ni bila zaman. Fašisti so ubili njega, niso pa mogli uni-

Cvetje pred spomenikom Antonu Štrancarju v Ajdovščini.

čiti naše narodne zavednosti in hrepenenja po svobodni Primorski.«

Cvetje so položili tudi na pokopališču ob grob Draga Bajca in ob spomenik tigrovcem v Ajdovščini.

OBISK OBELEŽJA TIGROVCEM V SLOVENSKI ISTRI

Delegacija OE TIGR Slovenska Istra v sestavi Jadranke Šturm Kocjan, Vesne Lamut Tomc in Mitje Klavora je ob dnevu spomina na mrtve 2. novembra 2023 obiskala obeležja tigrovcem v Slovenski Istri v Semedeli, v Gabrovici, Trseku, Loparju in obeležje, posvečeno Štefanu Lovrečiču v Bočajih. Nagelj pa so položili tudi na grob Karla Kocjančiča in Cirila Pelicona.

Mitja Klavora in Jadranka Šturm Kocjan

POHOD SPOMINA NA BORBO IN TIGR V GOZDU SALCER PRI PADRIČAH O GENERACIJI PRED ZAPRTIMI VRATI

Besedilo: Gorazd Humar*

V soboto, 4. novembra 2023, so Koordinacijsko združenje kra-

ških vasi, Društvo TIGR Primorske – Območna enota Tržaška in Odbor za proslavo bazoviških žrtev iz Trsta pripravili pohod spomina po gozdu Salcer pri Padričah nad Trstom. Pohod je potekal skozi gozd okoli Gabrovega hriba s čudovitim razgledom na celoten Tržaški zaliv in na slovensko obalo vse do pečine oz. kraške jame, v kateri so se 3. novembra 1929 na tajnem sestanku sestali predstavniki tržaške Borbe in organizacije TIGR ter se dogovorili o skupnem boju proti fašizmu. Nedaleč od te kraške jame stoji spominski kamen v obliki cestnega mejnika, ki spominja na ta dogodek leta 1929. Spomenik je bil na novo postavljen novembra 2022, potem ko so ga neznanci barbarsko poškodovali vse do neprepoznavnosti.

Da je do postavitve novega spomenika prišlo, ima največ zaslug domačin iz bližnjih Padrič Karleto Grgič, ki je za postavitev spomenika prispeval veliko lastnih sredstev. Del sredstev je prispevalo tudi Društvo TIGR Primorske.

Slavnostni govornik na dogodku je bil zgodovinar dr. Miha Zobec z ZRC SAZU – Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije. V svojem govoru, prežetem z nekaterimi svežimi pogledi na zgodovino primorskega protifašističnega upora, je izpostavil, da so bili mladi protifašistični uporniki tržaške Borbe in organizacije TIGR predstavniki generacije, postavljene pred zaprta vrata, kot se je metaforično izrazil. To je bila generacija, ki se je rodila na predvečer 1. svetovne vojne, na prelomu 19. in 20. stoletja, in pred sabo ni imela pravih možnosti v življenju ter drugega kot uničenje, grozote in kaotični svet, ki se je zarisal po 1. svetovni vojni. Zato je imela ta generacija pravico na svet gledati drugače kot njihovi starši, zaradi česar je bila tudi bolj naklonjena podtalnim in ilegalnim oblikam odpora proti fašizmu.

Prisotne je v imenu Društva TIGR Primorske pozdravil predsednik društva Gorazd Humar, ki je povedal, da je tudi tajni sestanek borbašev in tigrovcev v gozdu Salcer uvrščen kot pomemben zgodovinski dogodek v pregledno časovnico delovanja Borbe in TIGR-a, ki bo del razstave, ki jo Društvo TIGR Primorske pripravlja v Evropskem parlamentu v Bruslju januarja 2024.

Vse prisotne je ganljivo nagovoril tudi domačin Karleto Grgič, skrbnik spomenika. Povedal je, da je vesel, da se dogodka iz leta 1929 še danes spominjamo, in izrazil željo, da tako tudi ostane.

Z recitacijo Kajuhove pesmi Slutnja je dogodek popestrila osnovnošolka Gaja Humar. Dogodek je bil zaključen s prijetnim družabnim srečanjem vseh udeležencev pohoda.

Nasmejani pohodniki

Dr. Miha Zobec

Govor dr. Mihe Zobca v Padričah

Z izbruhom prve svetovne vojne je mrak legel na obzorje Evrope. Ob premirju novembra 1918. leta temačnega časa še ni bilo konec. V Mali Aziji je še pet let potekala morija med turškim in grškim prebivalstvom, Poljska je ob ustanovitvi bila boje na vzhodni meji, pri čemer so njene čete zakrivile pomor civilnega judovskega prebivalstva, na Irskem pa je potekala vojna za osvoboditev izpod britanskega jarma.

Tako kot marsikje po Evropi je tudi v Italiji po katastrofi svetovne morije divjala huda kriza. Duce je izkoristil trenutek, ko se je zdelo, da se bo Apeninski polotok obarval rdeče, in nagovoril razočarane množice. Te so se hitro oprijele naracije o »pohabljeni zmagi« in fašizem je s pomočjo kapitala in veleposesti brez težav prevzel primat v Rimu. Zdelo se je, da je Mussoliniju državo uspelo vendarle stabilizirati. Državni intervencionizem, kakršnega je uvajal fašizem, je bil deležen simpatij v svetu, tudi s strani velikih igralcev. Videti je namreč bilo, da je Duce uspel kaotičnemu kapitalizmu nadeti uzdo in zamejiti pogubne posledice gospodarske depresije. Italijanski »recept« ni bil mogoč brez žrtev. Intervencija je namreč zahtevala železno roko, ki je po uvedbi fašističnih zakonov in ukinitvi parlamentarizma vse bolj nadzorovala družbo in se zalezla v vse njene pore. Te ukrepe so vse bolj občutili prebivalci italijanske vzhodne meje, kjer je režim kazal najbolj zloveščo podobo. Na področju Julijske krajine, kjer je na Primorskem in v Istri živelo približno pol milijona Slovencev in Hrvatov, je nastal t. i. obmejni fašizem, ki je uveljavil italianizacijsko oz. raznarodovalno politiko. Ta se je še zaostрила po letu 1927, ko so postale prepovedane vse oblike izražanja v neitalijanskem jeziku. Ukinjena so bila slovenska in hrvaška društva, razpuščeni denarni zavodi, tisk v slovenščini oz. hrvaščini ni bil več dovoljen. Antifašizem, ki je dotlej deloval bodisi v obliki pasivne rezistence, kulturnih aktivnosti ali podtalnega odpora, se je nato zatekel docela v ilegalno. Organizirana je bila razvejana pahljača aktivnosti, ki je obsegala širjenje prepovedane literature, vojaškoobveščevalne dejavnosti in tudi neposredne napade na fašiste in fašistične objekte. Odpor je utelešala organizacija TIGR, čeprav je bilo delovanje zelo razpredeno. Ne smemo pozabiti na Borbo, ki so jo tržaški mladinci vzpostavili jeseni 1927. leta. Pripadniki te organizacije so izhajali iz vrst generacije, ki je, tako istrski antifašist in pisatelj Ivo Brnčić, stala pred zaprtimi vrati. Rojena na začetku stoletja ni poznala drugega kot uničenje, morijo in razdejanje. Na svet odraslih je gledala kot na »zapršen muzejski eksponat« in bila zato pripravljena na drugačne oblike upora in ilegalno delovanje, kakršnemu so tržaški

liberalni prvaki nasprotovali. Navdih so mladi našli v svetu, ki so ga živeli, pri irskem osvobodilnem gibanju, Makedoncih, ki so s terorjem odgovarjali na državni terorizem monarhične Jugoslavije, in pri boljševiški revoluciji.

Tu smo, da se spomnimo aktivistov iz Julijske krajine in Jugoslavije, ki so se na pobudo pripadnikov Borbe v Padričah sestali pred skorajda sto leti. »Borbaši«, člani te najbolj ognjevite skupine antifašistov, so v tem času doživeli hud udarec. Fašistični teror je namreč prizadel istrski del organizacije, ki je bila spomladi in jeseni 1929 deležna težkih zapornih kazni. Njen najbolj vidni pripadnik Vladimir Gortan je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo. Po istrski katastrofi so sledila usklajevanja o nadaljnjem delovanju. Sprva je izgledalo, da bodo kulturno-politične težnje prevladale nad ustrahovalnimi akcijami, a je nazadnje aktivistična plat gibanja vendarle prevladala. Usmerjenost k neposredni akciji, prizadevanju škode fašističnim objektom, je prišla do izraza pri bombnem napadu na prostore časopisa *Il Popolo di Trieste*, ki se je izkazal za usodnega. Fašistična justica je aretirala večino članov tajne organizacije, z ustrelitvijo na bazoviški gmajni pa kaznovala Miloša, Valenčiča, Bidovca in Marušiča. Fašizem je kaznovanje izrabil kot lekcijo, ki naj bi dala vedeti, da se režimu ni pametno postavljati po robu. Za Borbo je bil to hud udarec, od katerega se ni več zares pobrala. Seveda pa to ni ustavilo protesta proti fašističnim krivicam: usoda bazoviških junakov je odmevala po svetu, od Velike Britanije in Združenih držav do daljne Avstralije. Demonstracije antifašistov iz Julijske krajine v Argentini, ki so tja zbežali prav zaradi fašizma, je zmotil izbruh vojaške diktature. Ta je vsakogar z levičarskimi nagnjenji strpala v zapor. Drakonske kazni kljub vsemu niso mogle omajati borbe proti diktaturi v »domovini«. Spomin na bazoviške junake so obhajali, ko je bilo to le mogoče, tako v Argentini kot drugod. V Kranju so umrlim pod fašističnimi streli postavili spomenik, ki velja za prvi spomenik antifašizmu v Evropi.

Podtalno delovanje TIGR-a se je nadaljevalo v povezavi z drugimi aktivisti in tudi jugoslovansko Orjuno (Organizacijo jugoslovanskih nacionalistov), ki je izvajala čezmejne akcije in dobavljala orožje. Do ponovnega, poslednjega obračuna je prišlo 1941, ko se je fašistično Posebno sodišče za zaščito države unovič mudilo na italijanski vzhodni meji. Na zatožni klopi so se tedaj znašle osebe z vseh segmentov primorske družbe. Fašistična »pravica« jih je razvrstila v različne skupine, od teroristov do komunistov in intelektualcev. Odpor proti fašizmu je dosegel vrh v osvobodilni vojni, ko je bila Primorska skorajda enotna v odporu proti okupatorju. Čeprav je fašizem v času svojega »prijaznejšega obraza« in zaradi socialnih ugodnosti, ki jih je obetal, nudil udobno pribežališče marsikomu, je privijanje škornja vzbujalo vse ostrejši odpor. Ta se je v najbolj izraziti obliki kazal pri mladih, »generaciji pred zaprtimi vrati«, vajeni vseh grozot. Prav oni so – ob asistenci starih prekaljenih mačkov, a velikokrat tudi v nasprotju z njimi – razpihali iskrico upora in poskrbeli, da je tu vzknilo antifašistično gibanje, ki se je zaključilo z zmago v vojni.

Zaključilo pa se pravzaprav ni. Z manifestacijami, kakršna je današnja, obhajamo spomin na pretekla dejanja, ki so ravno tako današnja. Relevantna so namreč za življenje v trenutku, ko smo spet soočeni z voditelji, ki se imajo za preroke, a so pravzaprav le osebe z diktatorskimi težnjami. Mnogokje ne gre zgolj za apetite, ampak za uresničevanje idej in politik, ki poenostavljajo kompleksno stvarnost in stremijo k sprevrčanju obstoječega parlamentarnega reda. Namesto tega ponujajo »enostavnejše« vodenje, ki je avtorsko in odločilno posega v individualne svoboščine ter pravice nevečinskih družbenih skupin. Manifestacija je pomembna tudi zato, ker se z namenom upravičevanja teh ukrepov in politik briše spomin na ljudi, ki so se takim politikam zoperstavljali. Krčenje pridobljenih pravic, vera v močnega voditelja, ki uvaja ukrepe onkraj ustaljenih postopkov, nacionalno povečevanje in zapiranje v nacionalne okvire ter utišanje in zapostavljanje skupin, ki ne sodijo v matrico homogenega naroda, so del teh procesov.

Žal se, namesto da bi izpostavljali kompleksnost zgodovinskega dogajanja v prostoru, ki je bil toliko časa na prepihu, oblikuje enostavna in enostranska naracija. Podobno kot v času fašizma postajajo »drugi« krivi za nacionalno bedo. Uvaja se spominska pripoved, ki Jugoslavijo in njene prebivalce predstavlja kot ekskluzivne krunike, ki naj bi pobijali Italijane preprosto zato, ker so bili Italijani. Negovanje spomina na antifašizem – in na njegove začetke tukaj – je torej potrebno zato, da se zoperstavimo zlovesčim težnjam današnjika in da pred njimi obvarujemo zanamce.

POČASTITEV 79. OBLETNICE BITKE PRI KUČIBREGU

V Kučibregu je bila v nedeljo, 5. novembra 2023, slovesnost v počastitev 79. obletnice bitke pri Kučibregu, kjer je v bojih proti nemškemu okupatorju med 3. in 4. novembrom 1944 padlo več kot 120 hrvaških, slovenskih in italijanskih partizanov. Tudi letos so se zbrali predstavniki vseh treh narodov, ki si prizadevajo ohranjati vrednote tovarštva, svobode in spoštovanja med narodi ter počastiti spomin na padle upornike.

Pred slovesnostjo pod spomenikom v Kučibregu so številne delegacije, tudi delegacija Društva TIGR Primorske, položile cvetje na pokopališču v Hrvojih, kjer so pokopani padli borci, ter pri spomeniku v Kučibregu. Z našim praporom je bil prisoten tudi praporščak Bojan Orešnik.

Slavnostni govornik je bil Marijan Križman, predsednik ZZB Slovenije, ki se v govoru ni mogel izogniti vojni med Palestino in Izraelom ter je pozval k takojšnji prekinitvi napadov na Gazo in k spoštovanju mednarodnega humanitarnega prava.

Komemoracije se je udeležil tudi partizan, borec in naš najstarejši član Dušan Puh, ki bo 30. novembra star 101 leto.

Utrinek s Kučibrega

OBISK TIGROVSKIH OBELEŽIJ V OE POSTOJNA - PIVKA

Vodja območne enote Postojna - Pivka **Bruna Olenik** je ob prvem novembru obiskala in položila cvetje na več grobov in spomenikov tigrovcem, med njimi grob tigrovca Toneta Černača, Rudolfa Konje-

dica, Alojza Vilharja in Stanislava Volka.

Spominska plošča, posvečena Jožetu Vadnjalu.

OB DNEVU MRTVIH V OE POSOČJE

Ob dnevu mrtvih so se v Posočju spomnili številnih tigrovcev, ki so se požrtvovalno borili za ohranitev slovenskega naroda na območju, ki je bilo po prvi svetovni priključeno Kraljevini Italiji.

Vodja OE Posočje Siniša Grmoušek je s člani obiskal spominska obeležja v njihovem okraju.

Komemoracije v Bazovici, Rižarni in Senožecah

DOGODKI

PODPIS POGODBE O LETNEM NAČRTU SODELOVANJA S SLOVENSKO VOJSKO ZA LETO 2024

V Športnem centru Triglav na Pokljuki je v petek, 10. 11. 2023, potekalo slovesno podpisovanje letnega načrta za sodelovanje v letu 2024, ki ga s Slovensko vojsko (SV) vsako leto podpisujejo domoljubne, veteranske in športne organizacije. Pogodba Društvu TIGR Primorske zagotavlja prisotnost Častne straže Slovenske vojske na slovesnosti ob spomeniku trem tigrovcem na Mali gori nad Ribnico v spomin na spopad 13. maja 1941.

V imenu Društva TIGR Primorske je letni načrt sodelovanja s SV za leto 2024 podpisal predsednik društva Gorazd Humar, za Slovensko vojsko pa je bil podpisnik pogodbe poveljnik sil SV generalmajor Roman Urbanč.

S podpisom tega dokumenta je tako tudi letos zagotovljena prisotnost Častne straže Slovenske vojske na slovesnosti na Mali gori nad Ribnico, ki bo potekala v soboto, 11. maja 2024.

V SPOMIN

POSLOVIL SE JE DOLGOLETNI ČLAN IN NAGRAJENEC DRUŠTVA MILOŠ MIKOLIČ

Rodil se je v Ljubljani leta 1940. Med drugo svetovno vojno je izgubil očeta, ki je padel kot partizan. V Ljubljani je končal srednjo strojno šolo in delal v Saturnusu in v Iskri, kmalu pa se je posvetil sindikalnemu delu in v Svobodnih sindikatih delal do upokojitve. Ob delu je pridobil pomembna organizacijska znanja, ki jih je kasneje koristno uporabil pri svojem delu za Društvo TIGR Primorske, kjer je delal kot tajnik Območne enote Ljubljana vse do sredine leta 2022, ko je resneje zbolel.

V Območni enoti Ljubljana, ki pokriva obsežen del slovenskega teritorija, skorajda ni naloge, ki je Miloš Mikolič ni opravljajal. Neprecenljivo je njegovo organizacijsko delo v korist društva pri organizaciji številnih spominskih dogodkov, pri skrbi in obnovi za spomenike in pri pripravi spominskih srečanj in komemoracij. Vodil je tudi ostala organizacijska dela, kot je pridobivanje novih članov, vodil je obsežno dokumentacijo in računovodstvo svoje enote.

Umrli je 28. 6. 2023.

V znak hvaležnosti za njegovo delo mu je Društvo TIGR Primorske podarilo priznanje društva za leto 2022.

V imenu Društva TIGR Primorske izrekamo vsem svojcem iskreno sožalje.

BEREMO

— Dušan Jelinčič

PRIZNAM, DA SEM ŽIVEL IN DA SEM PUSTIL LEPE SPOMINE

Pogovor z Dušanom Jelinčičem, ki se je leta 1986 kot prvi alpinist iz naše dežele povzpел na vrh himalajskega osemtisočaka Broad Peak (8047 m)

»Danes, pred natanko 20 leti sem preplezal svoj tretji – zadnji himalajski osemtisočak: Gašerbrum 2.« Tako je 2. avgusta na svoji facebook strani napisal novinar, pisatelj in alpinist Dušan Jelinčič. Leta 1986 se je kot prvi alpinist iz naše dežele povzpел na vrh himalajskega osemtisočaka Broad Peak (8047 m). Štiri leta kasneje se je z mednarodno odpravo Alpe-Jadran podal na Mount Everest (8848 m); pred dvajsetimi leti pa je zasadil mavrično zastavo miru na 8035 metrov visoki Gašerbrum 2. Februarja letos je v Ljubljani prejel nagrado Prešernovega sklada za roman Šepet nevidnega morja, dvanajst tablet svinca. V utemeljitvi so zapisali, da so mu nagrado vročili, ker se v knjigi dotika vprašanja preživetja slovenskega človeka sredi skrajnega nasilja, ki ga je udejanjila fašistična genocidna politika.

Kaj te je tako močno motiviralo, da si se odločil za odmevne alpinistične poteze?

Ko sem se odločil za te alpinistične podvige, sem v bistvu hotel nekaj premakniti v svojem življenju. Zavedal sem se, da se je moje življenje začelo vrteti v prazno. Usmerjalo me je prepričanje, da moraš iti na pot in potem se bo gotovo nekaj zgodilo. To sem skušal tudi obrazložiti v petih knjigah, ki sem jih namenil omenjenim tematikam. Zame je v bistvu alpinizem višja oblika potovanja.

Za večino od nas velja, da taki podvigi pomenijo postaviti na kocko tudi lastno življenje, saj je seznam alpinistov, ki se niso vrnili nazaj, kar veliko.

Tudi v alpinizmu, če si resnično previden in če upoštevaš vsa pravila igre, se ti ne more zgoditi nič hujšega. Seveda so tudi izjeme, ki so prisotne tudi v vsakdanjem življenju. Jaz sem tvegaj življenje samo na prvem osemtisočaku, ko je nenapovedano prišel monsun, ki v gorovju Karakoruma predstavlja veliko redkost. Monsuni so značilni za Himalajo, kjer imaš dve obdobji, ki sta primerni za plezanje: od

marca do julija in od septembra do oktobra. Vedno sem skrbel za varno držo, ker sem se dobro zavedal, da je življenje najdragocenejše bogastvo, ki ga imam, tudi ker ne verjamem v nobeno posmrtno življenje.

Bi danes ponovil te alpinistične podvige?

Ko bi imel manj let in bi bil v podobni psihofizični formi kot takrat, bi se gotovo podal na osemtisočake. Pri sedemdesetih letih je kaj takega nemogoče, ker z leti postaja ožilje manj prožno in mišice niso tako solidne kot pri mlajšemu človeku. Ko bi se danes odpravil na osemtisočaka, bi bila verjetnost, da me »sreča« embolija, zelo velika.

Te je kdaj obšla panika oziroma strah, da se ne bo srečno zaključilo?

Ne, nikoli. Tudi na Broad Peaku ne, ko me je zalotil monsun in sem bil skoraj tri dni blokiran na višini 7500 metrov in sem se zatekel v neko ledeno razpoko. Zasuk me je plaz in več dni niso našli šotora. V teh primerih igra glavno vlogo adrenalin in edina skrb je, kako se rešiti. Strah in panika te napadeta, ko si že na varnem in razmišljaš, kaj vse si tvegaj v tistem trenutku.

Alpinizem je bila značilnost TIGR-a, ena njegovih vodilnih osebnosti pa je bil tvoj oče Zorko. V gorah si izgubil brata Zlatka.

So te družinske izkušnje razlog, da si izbral ekstremni alpinizem kot slog življenja in kot nekakšen izraz narodne pripadnosti?

Hoja v gore in alpinizem sta bila za tigrovce tudi narodna gesta, s katero so hoteli dokazati, da so Triglav in drugi naši očaki del slovenskega naroda in da jih ne bodo osvojili tujci.

Je duh tigrovstva še aktualen?

V zadnjem času sem zelo veliko potoval po Sloveniji, kjer sem predstavljal svojo zadnjo knjigo v spomin na svojega očeta. Ugotovil sem, da ljudje zelo malo vedo o TIGR-u. Ko bi bili boljše seznanjeni o tem gibanju, bi se pozornost do njega bistveno povečala in povečal bi se tudi ponos do naših herojev. Občutek imam, da ne znamo primerno uokviriti dejanj tistih oseb v tako zahtevnem zgodovinskem času. Premalo se jih promovira, saj tako v Sloveniji kot pri nas zelo malo ulic ali javnih stavb nosi njihova imena.

Verjetno je to tudi posledica dolgoletne uradne politike, ki je skrivala tigrovce, da ne bi zasenčili partizanskega gibanja.

Nekaj mora biti zelo jasno: organizacija TIGR je predhodnica partizanstva, saj so vsi njeni člani šli kasneje v partizane. Komunistični režim se je zoperstavil TIGR-u, ker se je bal, da bi mu lahko odvzel določen primat in zato je utišal vsako pobudo, ki bi promovirala tigrovstvo. Mojemu očetu, denimo, je partija dodelila neko osebo, člana Udbe s partizanskim imenom Borut, ki ga je morala nadzorovati in zapisovati vse, kar dela. Paradoks vsega tega je bilo dejstvo, da sta se poznala. Tako je pač bilo v tistih povojnih časih. Tudi v času samostojne Slovenije ni bilo pri vseh velikega navdušenja za to gibanje. Pomemben voditelj slovenske leve stranke je povedal, da so bili tigrovci te-

roristi. S časom pa so se zadeve spremenile in TIGR je dobil dostojanstvo, ki mu pripada.

Kako ocenjuješ obisk dveh predsednikov v Bazovici leta 2020, ko sta se poklonila našim štirim junakom in položila venec pred fojbo?

Srce je bilo kritično, možgani pa so bili odobravojoči.

Če bi moral nekomu od zunaj razložiti, kaj je slovenska manjšina v Italiji, kaj bi mu povedal?

Obrazložil bi mu, da Slovenci živimo v teh krajih več kot tisoč petsto let in da Trst ni samo naš, ampak je tudi naš. Tukaj smo vedno živeli in zato imamo pravico in dostojanstvo, da smo v teh krajih enakovredni italijansko govorečim sodržavljanom.

Smo naredili dovolj, da je Trst tudi naš?

Mislim, da nismo, zato ker smo narod, ki ima v sebi kal pretiranega servilizma, ki v določenih trenutkih meji na hlapčevstvo. Pristaviti pa moram, da ko gre zares, znamo združiti sile, denimo v času partizanstva, ko je bil naš primorski plebiscitarno za narodnoosvobodilno gibanje. Opisano stanje je verjetno rezultat dejstva, da živimo v miru, lepo in lagodno, posledično je naše obnašanje rezultat takšnega stanja duha.

Imaš občutek, da se večja razdalja med manjšino in osrednjo Slovenijo?

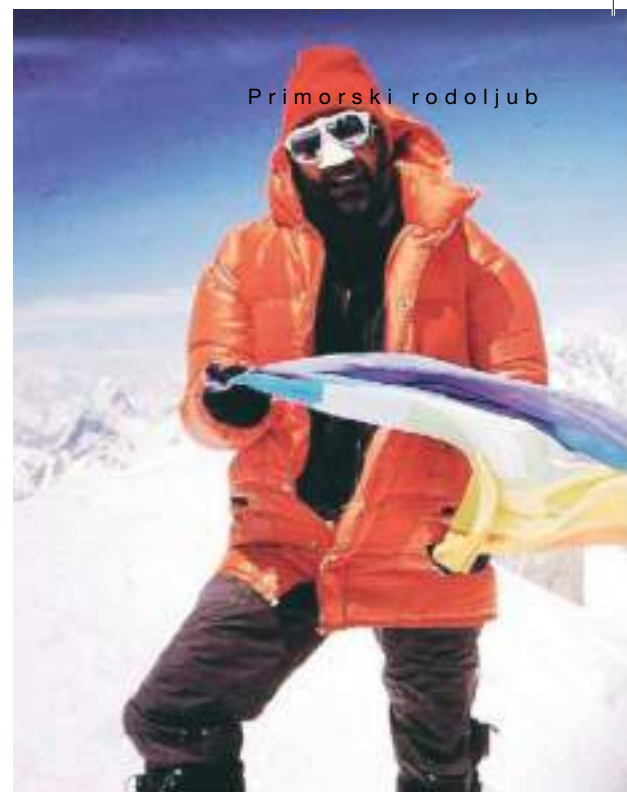
Da to razdaljo zmanjšamo, je veliko odvisno od nas samih. V Sloveniji smo zelo malo prisotni in zato vse več ljudi, predvsem nove generacije, ne poznajo slovenske manjšine. V zadnjem letu sem bil več kot štiridesetkrat na raznih srečanjih in predstavitev v Sloveniji. Ugotovil sem, da te oddaljenosti pravzaprav ne bi bilo, če bi bilo takih stikov in srečanj veliko več in na različnih nivojih. Poglej, že štiri mesece živim v Komnu. Za domačine sem bil najprej Tržačan, Italijan. Spoznali so me, zdaj vedo, kaj delam in kako mislim, in sem postal že del vaše skupnosti ter povsem integriran v to realnost.

Vem, da pišeš avtobiografsko knjigo. Kaj boš povedal o Dušanu Jelinčiču?

Izposodil si bom Nerudo: »Priznam, da sem živel in da sem pustil lepe spomine.«

Rudi Pavšič

**Intervju je bil objavljen v Novem Matajurju 30. avgusta 2023. V Primorskem rodoljubu je objavljen s privolitvijo avtorja.*

SKOZI ČAS

O UPORNIŠTVU LJUDI NA POSTOJNSKEM V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Besedilo: Vili Borjančič*

Gledam sliko mojega rojstnega kraja in se spominjam odraščanja v starem predelu Postojne, v Majlontu. Iz malega trškega naselja ob glavni cesti, ki je vodila z Dunaja proti pristaniškemu mestu Trstu, je po odloku avstro-ogrskega cesarsko-kraljevega veličanstva Franca Jožefa I. na začetku 20. stoletja, točneje leta 1909, Postojna postala mesto. Razvoj mesta obeležuje prihod številnih strokovnjakov, med njimi raziskovalcev jamskega podzemlja in iskalcev vodnih izvirov za mesto Trst. Prihod tujcev je še oplemenitil strokovno delovanje domačinov, za odkritje jame, s katero je Postojna postala svetovno znana, pa je zaslužen domačin Luka Čeč. Postojnska jama je zaznamovala nadaljnji razvoj mesta, sloneč predvsem na turizmu pa tudi prevozništvu, lesarstvu, obrtništvu ... V osrčju mestnega jedra so stali Krainerjevi hlevi, kjer so menjali konjske vprege, v graščini so bili tudi prostori sodišča in zapor, malo naprej hotel Krona, trgovske hiše Kutinov, Krainerjev in Sachov, gostišče Garzarolljevih ... Lastniki so prihajali iz alpskih dolin in furlanskih ravnin, seveda pa so bili med mesarji, suknjarji, trgovci, obrtniki raznih poklicev tudi številni domačini. Življenje je teklo ustaljeno, dokler se na obzorju ni pojavila bližajoča se svetovna vojna. Svetovni spopad velesil, ki se je pričel v letu 1914, je prizadela vse, posebno pa fante in može, ki so se morali

Postojna danes. Foto: Tiia Monto

Koče, obcestno naselje v dolini reke Piuke. Foto: Petar Milošević

odzvati klicu domovine. Med slovenskimi fanti, ki so se borili na stani avstrijske vojske, se je pojavil poziv k miru, ki je prerasel v upor in v navdušenje nad rusko boljševistično revolucijo, o uporih vojakov v Judenburgu je v svojem romanu Doberdob nazorno pisal pisatelj Lovro Kuhar – Prežihov Voranc. Te ideje so kot plamen podžgale tudi mnoge postojnske fante, med njimi mojega starega očeta Franca Čuka, ki pa je na žalost še pred iztekom vojne padel na fronti v Galiciji.

Konec prve svetovne vojne in dogovori med velesilami so vnesli velikanske spremembe v Evropi: propad Avstro-Ogrske, nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, dodelitev Primorske in Notranjske Kraljevini Italiji in s tem razbitje slovenskega naroda. Tudi v Postojni so se mnogi zavedni Slovenci začeli upirati poitalijančevanju in vse večjemu fašističnemu terorju, ki ga je italijanska oblast izvajala nad zavednim prebivalstvom. Eden teh upornih fantov je bil tudi Janez Penko. Čisto slučajno sem v Sežani, kjer živim, srečal svojega šolskega prijatelja in kasneje celo sodelavca Silva oziroma Silvestra Penka in ga povprašal, ali ve, kdo je bil tigrovec Penko, za katerega sem vedel, da je bil doma s Pivškega. Na moje preseñčenje mi je skromno odgovoril, da je bil to njegov oče.

Iz lastnega zanimanja za zgodovino raziskujem ljudi in dogodke iz časa med obema vojnama na nekdanjem ozemlju Julijske krajine (Provincia Venezia Giulia), kamor je spadala tudi Postojna s Pivško kotlino. To območje je

bilo za italijansko državo strateškega pomena: ne le da so bila Mussoliniju v dogovoru s Hitlerjem na ta način odprta vrata na Balkan, dežela na vzhodu, il confine orientale, je imela obilje lesa v javorniških in snežniških gozdovih. Tovorni promet je po italijanski zasedbi naših krajev med Kraljevino Italijo in sosednjo državo Kraljevino SHS potekal prek železniške carinske izpostave na Rakeku, tod pa je potekala tudi tihotapska pot orožja in prepovedanega tiskanega materiala, s katerim je pozivala Slovence k uporju zoper dvigajočo se glavo fašističnega zmaja. Janez Penko iz Koč se je 1922. leta zaposlil kot čuvaj živine na železniški postaji na Prestranku, kjer so pretovarjali živali, namenjene v Italijo, skrivoma se je tudi on priključil tigrovski organizaciji.

Po službeni (in tudi drugačni) poti je v Prestranek prihajal zobozdravnik Dorče Sardoč, tržaški Slovenec, tigrovec, udeleženec ustanovnega sestanka organizacije TIGR na Nanosu leta 1927. Bil je osebni prijatelj mojega strica Emila (Milka) Borjančiča. S Sardočem, ki je bil leto ali dve mlajši, sta se poznala še iz Gorice, od koder je skupaj z bratom Karlom odšel za zaslužkom na Pivško. Sprejel je službo občinskega tajnika v Prestranku in živel

Dorče Sardoč

pri Vadnalovih v Kočah, brat oz. moj oče pa se je zaposlil kot pek s spričevalom v Ditrichovi pekarni v Postojni (kasneje jo je vzela v najem moja mati). Milko se je s Sardočem pogovarjal o dogodkih v Istri, kjer so fašistične oblasti zaradi sodelovanja z jugoslovansko Orjuno in tržaško Borbo obsodile in usmrtila Vladimirja Gortana, ki je postal simbol antifašističnega boja, med ostalim tudi za privržence na Pivškem. Tudi za Janeza Penka, ki je imel – po sinovem pripovedovanju – vse do svoje smrti na zidu izobešeno Gortanovo fotografijo.

Gortanova smrt je imela velik odmev med tedanjo mladino, ki se je združevala v krožke in društva vsepovsod, kjer je zaplamtelo uporniško gibanje zoper fašistično Italijo, od tržaškega Krasa in Goriške do tolminskega hribovja in Pivške kotline. Združevali so se v organizaciji TIGR, imenovani po začetnicah pokrajine in mest: Trst, Istra, Gorica, Reka. Na vseh omenjenih področjih in širše je TIGR prižgal iskrico upora. Resda je bila organizacija po prvem tržaškem procesu in po krutih obsodbah obsojencev močno prizadeta, ni pa prenehala z delovanjem, nasprotno, njeno delo se je nadaljevalo, seveda po skupinah, v zanjo značilnih trojkah. Širila se je tudi daleč preko meja Italije, posebej močna je bila tudi na ljubljanskem in gorenjskem področju, kamor so se v obdobju med obema vojnama izseljevali Primorci v begu pred fašizmom. In ko se je tudi na naših tleh začela druga svetovna vojna, so tigrovci vstopali v vrste narodnoosvobodilnega gibanja. Med njimi tudi Janez Penko.

Dorče Sardoč je nekoč v intervjuju za tržaški radio rekel, da je bil TIGR po prvem tržaškem procesu obglavljen, ne pa mrtev, in da se je gibanje dejansko poistovetilo s komunisti in njihovimi simpatizerji v skupnem boju proti skupnemu sovražniku. Gibanje sta nadaljevali dve frakciji, tržaška bolj gverilska in goriška bolj umirjena, približujoča se komunističnim idejam odpora, idejam delavskega gibanja in revolucije. Ko je vojna leta 1941 spremenila tok dogajanj v glavi in ljudeh, pa so resda nekaterim tigrovcem bile blatene njihove pravice do verskega izpovedovanja, s tem pa se je slabila moč v lastnih vrstah. Vera in odnos do nje ni last ene ali druge strani, temveč je stvar posameznika, boj Primorcev proti fašizmu in za ohranitev lastnega naroda in jezika pa je bil predvsem to.

Moj prijatelj, sin tigrovca Janeza Penka iz Koč na Notranjskem, mi je v pogovoru dejal, da so se tigrovci borili z besedo, pesmijo in tudi z orožjem povsod tam, kjer je bilo potrebno, in da so svoje življenje postavljali v drugi plan. Ko sem ga vprašal, kako to, da se je oče poročil in imel sina šele v zrelih letih, mi je dejal: “Saj ga prej sploh ni bilo doma, večino svoje mladosti je preživel v zaporih!”

Emblem revolucionarnega glasila TIGR Julijske krajine, ki ga je narisal Vili Borjančič.

TIGROVSKA OBELEŽJA

SPOMINSKA PLOŠČA AKTIVISTOM TIGR-A

Ime spomenika: Spominska plošča aktivistom TIGR-a, Bača

Tip spomenika: Spominska plošča na podstavku

Status spomenika: obstoječ

Besedilo na spomeniku

Na Baču je leta 1930 delovala narodnoobrambna organizacija TIGR, katere jedro so predstavljali:

Alojz Valenčič, Anton Oblak in Alojz Urbančič

Ob 90-letnici tržaškega procesa postavilo Društvo TIGR Primorske 2010

Opis in viri

Pomemben tigrovski aktivist je bil tudi Alojzij Valenčič. Rojen je bil v Trstu, leta 1919 pa se je naselil na Baču pri Pivki. V svojem delovanju je bil močno povezan z Vadjalom. Leta 1930 so ga fašisti aretirali in mu sodili na prvem tržaškem procesu, ki se je pričel 1. septembra 1930 v Trstu. Čez pet dni je bila izrečena sodba, v kateri je bil obsojen na smrt. Smrtno kazen so izvršili naslednji dan ob zori na gmajni pri Bazovici. Takrat so bili ustreljeni Ferdinand Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojzij Valenčič.

Ob 80. letnici tržaškega procesa je Društvo TIGR Primorske postavilo spominsko ploščo trem aktivistom TIGR-a iz vasi Bača – Alojziju Valenčiču, Antonu Oblaku in Alojzu Urbančiču. Spominska plošča je postavljena ob bok spomeniku padlih v času druge svetovne vojne.

Literatura in viri: Jože Primožič, *Vodnik po partizanskih poteh*, Albert Jakopič, ur., Ljubljana: Založba Borec, 1978, str. 380.

Lokacija in dostop: Spominska plošča se nahaja poleg spomenika padlim v NOB, nasproti trgovine v vasi Bača. Spominska obeležja se nahajajo tik ob vaški cesti.

Občina: Ilirska Bistrica

Popisovalec: Sabina Požar

Spletno mesto popisa: https://www.geopedia.world/#T281_L2518_F2518:873_x1587174.823406246_y5721777.088089858_s15_b362

Foto: Miran Hladnik

SPLETNA STRAN DRUŠTVA

tigr-drustvo.si

Vabimo vas, da obiščete našo spletno stran, do katere lahko pridete, če v spletni brskalnik vtipkate povezavo tigr-drustvo.si ali preprosto Društvo TIGR Primorske.

Na spletni strani pod zavihki poleg novic najdete kontakt društva, galerijo fotografij, publikacije, ki jih je društvo do sedaj izdalo, elektronsko obliko društvenega glasila Primorski rodoljub in zbornikov, pod zavihkom »TIGROVCI« pa pripravljamo z najrazličnejšimi prispevki obogaten arhiv članov organizacije TIGR.

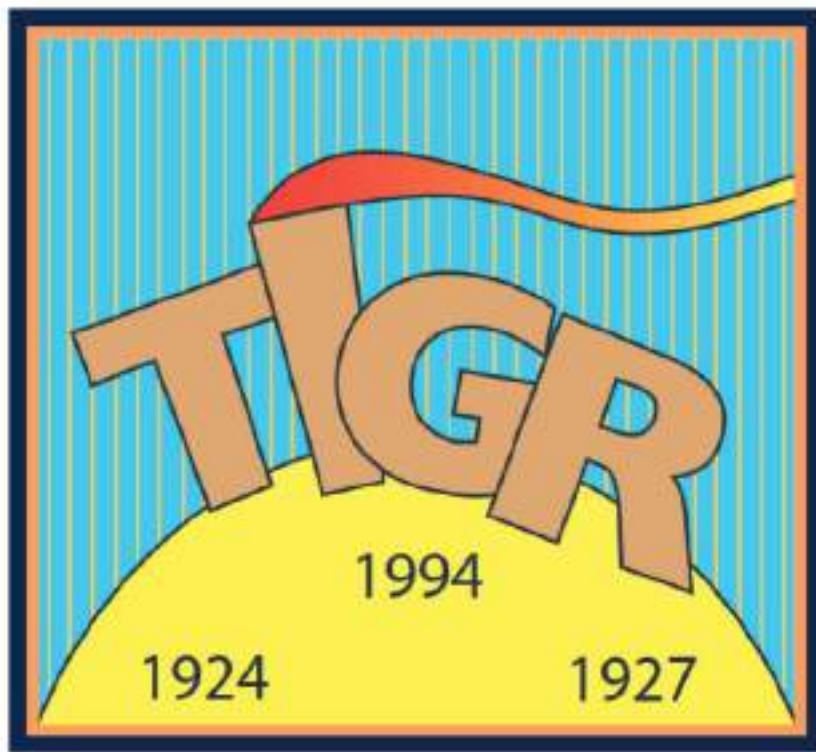
Vse, ki vas tigrovske izročilo zanima, vabimo, da se včlanite v naše društvo. Prijavnico najdete na naši spletni strani pod zavihkom »O DRUŠTVU« v razdelku »članstvo«, kjer sta vam na voljo dve obliki prijavnice – e-prijavnica in prijavnica v PDF obliki, ki jo natisnjeno in izpolnjeno pošljete na naš naslov:

Društvo TIGR Primorske
Goriška cesta 17
5270 Ajdovščina

PREDSTAVITEV DRUŠTVA ZA NEGOVANJE RODOLJUBNIH TRADICIJ ORGANIZACIJE TIGR PRIMORSKE

Društvo je bilo ustanovljeno 21. maja 1994 v Postojni. Gre za prvo po drugi svetovni vojni organizirano obliko delovanja, ki sloni na izročilu rodoljubne organizacije TIGR; prej to ni bilo dopustno.

- Namen Društva TIGR Primorske je uresničevanje naslednjih programskih ciljev:
- Osveščanje slovenske javnosti o veliki zgodovinski vlogi primorskega protifašizma med obema vojnama in tolmačenju delovanja same organizacije TIGR kot neposredne in naravne predhodnice NOB (narodnoosvobodilne borbe).
- Pravično ovrednotenje zgodovinskega pomena delovanja organizacije TIGR in njenega prispevka v boju za priključitev Primorske in Istre k tedanji Jugoslaviji oz. k Republiki Sloveniji, kar je bilo krivično dolgo zamolčano.
- Zavzemanje za družbeno in državno priznanje organizaciji TIGR in njenim aktivnim članom, kakršno imajo pripadniki drugih bojevniških organizacij, vključno z vsemi pravicami, ki iz takega priznanja izhajajo (borci NOB, španski in Maistrovi borci).
- Gojenje rodoljubnih izročil tigrovske organizacije, tudi s postavljanjem ustreznih spominskih obeležij posameznim ljudem in dogodkom iz tega obdobja.
- Na slovensko državno oblast zato naslavljamo apel, da je dolžna postaviti tigrovcem dostojen spome-

nik, ki naj temu gibanju povrne čast in dostojanstvo, sam spomenik pa naj budi ponos in samozavest naroda, s tem pa spomin na tigrovske junake.

- Organizirati spominska srečanja, okrogle mize in druge javne prireditve ob pomembnih obletnicah iz delovanja organizacije TIGR.
- Organizirati in spodbujati razne aktivnosti, ki zadevajo zgodovinsko in kulturno-umetniško ustvarjalnost, povezano s tematiko protifašističnega boja, ter se zavzemati za mir in sožitje med narodi in manjšinami.

Ker so bile zasluge organizacije TIGR in posameznikov od bivših oblasti v Sloveniji dolga leta zamolčane, nepriznane, samo vprašanje tigrovstva pa največkrat obravnavano v negativni luči, so današnja spoznanja drugačna, saj družba tigrovstvo že sprejema kot pomembno pozitivno komponento. K temu je v največji meri pripomogla zgodovinska stroka, ki je ves čas pravilno vrednotila takratna dogajanja med Slovenci. Spričo tega želimo slovensko javnost ponovno spomniti na dolg, ki ga ima družba in država do te rodoljubne organizacije.

Poudariti je treba tudi, da so prav zdaj izročila TIGR-a še kako aktualna tako za Slovence v domovini in naše zamejstvo. Rodoljubni tigrovski duh zdaj prinašamo tudi Slovincem, živečim v zamejstvu: na Tržaškem, na Goriškem, v Benečiji in Kanalski dolini.

Gentilejeva šolska reforma

GENTILEJEVA ŠOLSKA REFORMA IN NJENE POSLEDICE ZA PRIMORSKO ŠOLSTVO V ČASU FAŠISTIČNEGA REŽIMA

Besedilo: dr. Salvator Žitko*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper

Društvo TIGR Primorske, Območna enota Slovenska Istra, Koper

Uvod

Letos mineva 100 let (1923–2023) od uvedbe znane Gentilejeve šolske reforme, s katero je fašistični režim uničujoče posegel v nacionalni razvoj slovenske in hrvaške manjšine na primorskih tleh. Z njeno uzakonitvijo 1. oktobra 1923 se je pričel proces odmiranja slovenske in hrvaške šole na tleh Julijske krajine in se leta 1928 zaključil z njenim popolnim izbrisom. Ob tem so pomenljive besede, ki jih je tedaj v rimskem parlamentu izrekel poslanec Engelbert Besednjak: »Ko bodo naše šole odpravljene in učitelji odstavljene, se bo spremenila sleherna slovenska družina v šolo, in vse matere in vsi očetje bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in našo narodno zavest.«

Gentilejeva šolska reforma je v letih fašističnega režima povzročila težke posledice med slovensko in hrvaško šolajočo se mladino in učiteljskim kadrom, vendar ni dosegla svojega namena. Fašizem je spregledal dejstvo, da na silo ne bo mogel streti nacionalne zavesti in pripadnosti lastnemu narodu. Po duhu in vsebini tuja italijanska šola ni mogla doseči svojega namena in izriniti odnosa do maternega jezika ter doseči svojih vzgojno-izobraževalnih smotrov.

Ob letošnjem jubileju bomo zaman iskali kakršne koli odmeve v italijanskem tisku, je pa 79-letnica nacistično-fašističnega pokola v Ardeatinskih jamah na obrobju Rima, kjer je bilo 24. marca 1944 ustreljenih 335 talcev, večinoma antifašistov, spet postavila v ospredje mit z oznako *Italiani – brava gente*, kot v svoji kolumni navaja novinarka Saša Vidmajer (Delo, Sobotna priloga, 1. april 2023). Prvakinja Demokratske stranke Elly Schlein je namreč naglasila, da so bili pobiti zlasti kot antifašisti in ne zgolj zato, ker so bili Italijani. Tudi združenje partizanov ANPI je naglasilo, da so bile žrtve izbrane med antifašisti oziroma pripadniki odporniškega gibanja in med judovskim prebivalstvom. Vse to kaže, da gre v Italiji še dandanes za izkrivljanje zgodovinskega spomina, za odnos do antifašizma, saj je tudi cilj današnjega fašizma zgolj maščevanje – maščevanje nad zgodovinsko preteklostjo z dejstvom, da so dandanes ponovno na oblasti, kot naglašava novinar *Repubbliche* Paolo Berizzi, ki zaradi neofašističnih groženj od leta 2019 živi pod policijsko zaščito. Opozarja na to, da v Italiji obstaja problem fašizma oziroma različnih oblik fašizma, ki se je v zadnjih letih ponovno pojavil, ker so ga podcenjevali oziroma normalizirali. Zaradi ugodnih oziroma idealnih razmer za njegovo vrnitev so rasistični, diskriminatorni in nostalgčni impulzi ponovno prisotni med izvoljenimi poslanci, ki so prisegli ustavi in so predstavniki institucij, ki nas želijo prepričati, da fašizem ni samo negativen pojav, ampak je prinesel tudi veliko dobrega ...

V pogovoru Jerneja Ščeka z Raoulom Pupom, profesorjem novejšje zgodovine na tržaški univerzi (Delo, Sobotna priloga, 27. maj 2023), je na vprašanje: »Ali je mogoče orisati pojav politizacije zgodovine, skicirati kako zgovorno *fake news* ali pač odkriti zgodovinopisne živce, ki na tem križišču najbolj dražijo?« odgovoril: »Precej razumljivo je, da se na ravni splošnega zgodovinskega razumevanja obe narodni skupnosti vidita v vlogi žrtve, kar za seboj neizogibno povleče valjenje krivde, obtoževanje, celo demonizacijo drugega. Tudi zgodovinarji so se tu osredotočili na dogodke, ki se s takšnim predstavljanjem najbolje ujamejo, pri čemer so s povratnim ognjem netili pripovedi na presečišču resničnega in mitološkega. Bolj kot s *fake news* imamo opraviti s pretiravanjem – pomislimo na številčno ocenjevanje infojbirancev – in izvzemanjem iz konteksta. Še bolj zaskrbljujoča je težnja po prikrojevanju utrpelega gorja skupnosti, zasledujoč paradigmo holokavsta. Boris Pahor o ‚našem holokavstu‘ piše na podoben način kot združenje istrskih beguncev. Gre za nekritično in pretirano, zgodovinski resničnosti tuje povzemanje ranjenega spomina, ki zna žal neznansko škoditi (!). Na vprašanje: »Bi nam panoramsko spregovorili o logikah nasilja, ki je od sredine 19. stoletja prekipevalo in zastrupljalo to, kar je za vas vzhodna, za nas pa zahodna meja?« je odgovoril: »Če povem brzojavno, kotel prvič zavre za časa Vélike vojne (*Grande Guerra*, 1915–1918, op. av.); imenujemo jo ‚doba plamenov‘, ker se začne leta 1915 s požigom sedeža *Il Piccola* in italijanskih iredentističnih društev v Trstu, nadaljuje se po vojni s požigom Narodnega doma, socialističnih društev in časopisov, zaključi pa s požarom v tržaški ladjedelnici San Marco. Ocenjujemo, da je

ta čas v celoti pustil za seboj kako stotino žrtev. Sledi obdobje državnega nasilja, fašističnega namreč, ki mu najčešče nasprotujejo grobo zatrite teroristične akcije (!). Tu je prešteti nekaj desetlin žrtev, če seveda ne upoštevamo preostale gmotne in moralne škode; nasilno je namreč fašistično bistvo samo, ki pripadnike slovenske in hrvaške skupnosti dodatno, kulturno zatira – z raznarodovanjem.« Na vprašanje: »Ali se fašistično nasilje začenja obravnavati na točki sprejetja rasnih zakonov šele septembra 1938, kar podpihuje predstavo o tem, da so Italijani pod pritiskom predvojnih zavezništav uvozili lastni ‚dobroti‘ tuje uničevalno načelo, kar je precej izmikajoč, ‚ugoden‘ pripovedni izid, in omare medvojne sramote po tej poti ostajajo zaprte?« je odgovoril: »Kar je meni znanega, se fašistično nasilje v Italiji običajno obravnava v zvezi z dvema trenutkoma: s prevzemom oblasti z Matteotijevim umorom in z Italijansko socialno republiko, vmes pa dolgo nič. Tudi rasne zakone smo, ne brez zadržkov, odkrili zelo pozno.« Še bolj pomenljiv je njegov stavek: »Obmejni fašizem je imel v ideoloških ravnotežjih nove režimske ureditve razmeroma obrobno vlogo,« v celotnem intervjuju pa se ni niti z besedico dotaknil Gentilejeve šolske reforme in vseh njenih posledic za primorsko šolsko mladino v času fašističnega režima.

Nekateri pogledi tujih in domačih izobražencev na pojav in značilnosti italijanskega fašizma

Emilio Gentile v svojem delu »Fašizem. Zgodovina in interpretacije« (Modrijan, 2010) navaja, da je zgodovina interpretacij fašizma dokaj čudna in enkratna. Te dejansko nihajo med tako nasprotujočimi si videnji, da se včasih zdi naloga določiti naravo fašizma skoraj brezupna. Ob koncu 20. stoletja (1995) je Stanley G. Payne, eden najboljših preučevalcev pojava fašizma, napisal, da ostaja fašizem verjetno najbolj nejasen med najpomembnejšimi političnimi termini. Že celih 100 let od Mussolinijevega pohoda na Rim poznavalci še vedno razpravljajo o vprašanjih, ki zadevajo naravo fašizma in njegov pomen v sodobni zgodovini: je bil avtonomno gibanje ali orodje drugih sil, je imel svojo ideologijo in kulturo, je bil moderen ali zaostal, je bil revolucionaren ali reakcionaren, avtoritaren ali totalitaren? Prav tako si niso enotni glede njegove umestitve v čas in prostor: še vedno se prerekajo, kje in kdaj se je rodil, ali je bil zgolj italijanski ali univerzalen pojav; gre za fašizem kot enkratni pojav s številnimi različicami ali zgolj za veje istega drevesa – ali pa za različna drevesa z nekaj skupnimi značilnostmi?

Okrog fašizma, nadaljuje E. Gentile, se je spletlo nekakšno homersko vprašanje; s tem izrazom običajno označujemo skupek problemov, ki se nanašajo na zgodovinski obstoj pesnika Homerja. Namreč, tako kot pri grškem pesniku tudi pri fašizmu obstajajo ne le nasprotujoča si mnenja o kraju in datumu rojstva, temveč celo dvomi, ali je sploh obstajal. O tem dvomijo predvsem tisti, ki trdijo, da fašizem ni bil avtonomno politično gibanje s svojo ideologijo, kulturo in političnim sistemom kot npr. liberalizem ali komunizem, temveč zgolj *epifenomen*, to je naključen in skrajnosten izloček oziroma produkt drugih pojavov, kot so bili protirevolucionarni odziv buržoazije, moralna dekadenca evropske zavesti, patološka izrojenost tedanje družbe, nezrelost za liberalno demokracijo itd. S tega stališča bi bil fašizem popolni zgodovinski negativizem in torej brez konceptualno opredeljive avtonomne in specifične stvarnosti; nekateri so celo predlagali, da bi pojem fašizem odstranili iz znanstvenih razprav, češ da nima nikakršnega določenega pomena, vezanega na resničen zgodovinski pojav, drugi pa so z enakimi argumenti zahtevali enak ukrep za pojem totalitarizem.

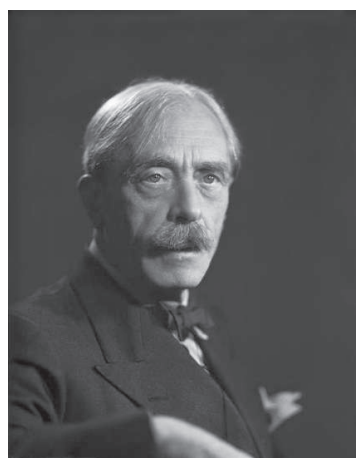
E. Gentile se z interpretacijami, ki pojavu fašizma odrekajo individualnost, ne strinja. Obratno trdi, da je želja po zanikanju oziroma defašizaciji fašizma ponarejanje zgodovinske resnice. Namen njegovega dela je bil torej vrniti fašizmu njegovo individualnost ter ga – brez demoniziranja in prizanesljivosti – predstaviti takšnega, kakršen je zgodovinsko bil: moderen politični, nacionalistični, revolucionarni, totalitarni, rasistični in imperialistični fenomen, pripravljen uničiti demokratično in liberalno družbo, ki se je ponujal kot radikalna alternativa načelom svobode in enakosti, doseženim v zgodovinskem procesu uveljavljanja človekovih in državljanskih pravic, začetem v razsvetljenstvu in demokratičnih revolucijah ob koncu 18. in tekom 19. stoletja.

Luciano Canfora pa v svojem delu »Demokracija. Zgodovina neke ideologije« (Založba *cf., Ljubljana 2006) med drugim navaja, da je bil v letih 1924–1926 v Italiji narejen nadaljnji korak: oblikovanje »režima«. To so naredili z izrednimi zakoni iz novembra 1926, z aretacijo komunističnih poslancev, s konstruktom o komunistični »zaroti«, ki je bil podlaga za »veleproces« proti prijetim voditeljem, in z razpustitvijo drugih strank. Ampak tudi da so prišli do te stopnje – do zakonov iz novembra 1926 in takojšnjega uresničevanja teh zakonov –, so potrebovali več časa, poleg tega pa so uporabljali tudi državno nasilje (pri umoru socialističnega Matteotija je krona še enkrat rešila fašizem pred usodnim korakom),

provokacije in sumljive atentate. V tem času je bil italijanski vodilni razred že na strani fašizma. Celo taka osebnost, kakršna je bil B. Croce, ki je v tridesetih letih in vse do prvega Mussolinijevega padca posebljal intelektualni simbol antifašizma, je dan po Matteotijevem umoru v senatu glasoval za zaupnico Mussolinijevi vladi; svoje dejanje je v intervjuju za *Giornale d'Italia* julija leta 1924 opisal kot »previdno in domoljubno«.

Mnogi so si takrat in pozneje postavljali vprašanje, kaj se je zgodilo z »ljudstvom«, kakšen konec je storilo, zakaj ni reagiralo. Ob spoznanju, da se je »ljudstvo« pridružilo fašizmu, so bili razočarani predvsem tisti, ki so verjeli v prirojeno »zdravje množic«; ta zmeta je imela korenine v sentimentalnih demokratičnih idealih. O nastajanju konsenza okrog fašizmov so sredi dogajanja razmišljali kritični duhovi – denimo Rosenberg v Nemčiji in iz Italije pregnani P. Togliatti. Njihove analize so razbile romantično iluzijo in hkrati z njo paralizirajočo zmoto, po kateri je doseganje konsenza *samo po sebi* dokaz o utemeljenosti neke politike.

Med mnogimi deli in članki, ki opisujejo Italijo v letih po prvi svetovni vojni, jih je že po tradiciji veliko izpod peresa francoskih avtorjev, ki so Apeninski polotok oziroma italijanske dežele množično obiskovali zlasti v 19. stoletju, pa tudi med obema vojnama. Že od avgusta do decembra leta 1922 so v *Revue des Deux Mondes* izhajali članki znanega literarnega zgodovinarja Paula Hazarda (v slov. jezik je prevedeno njegovo znano delo *Kriza evropske zavesti 1680–1715*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1959), ki jih je kasneje strnil v delu z naslovom »Današnja Italija« (*L'Italie vivante*). Delo, ki obsega okoli 300 strani, je napisano v stilu popotnega dnevnika z živahno ponazoritvijo vtisov s poti in razgibanostjo misli, ki je bila za Hazarda tako značilna, zato je njegovo delo danes bolj zanimivo kot pričevanje o Italiji iz tistih prvih let po prvi svetovni vojni, ko se je fašizem postopno utrjeval na oblasti, ne pa toliko kot slovstveno delo. Povojna Italija je bila pač podoba liberalne negotovosti in šibkosti; bolj ali manj prostovoljno je prepustila oblast desnici zaradi splošnega nezadovoljstva, ekonomske krize in politične nestabilnosti. Oktobra 1922, ko je kralj Viktor Emanuel III. povabil Benita Mussolinija, da sestavi vlado, je bilo fašistično gibanje še vedno sorazmerno šibko. To, kar mu je pomagalo do moči, ni bil vtis melodramatičnega pohoda na Rim, ki je spominjal na farso, temveč vsesplošen strah pred revolucionarnim gibanjem, ki sta ga sprožili ekonomska kriza in nova splošna volilna pravica, ki je zagotovila prevlado levih političnih strank, zlasti socialistov in komunistov. S tem strahom je možno tudi razložiti, zakaj je bil tako velik del italijanskega armadnega vrha, policije, državne uprave, dvora in desnice na splošno tako naklonjen fašizmu.

— Trije francoski izobraženci, Paul Hazard (1878–1944), Paul Valéry (1871–1945) in Romain Rolland (1866–1944), ki so med svetovnima vojnama oziroma ob vzponu fašizma na oblast potovali po Italiji in svoje vtise objavljali v tedanjih revijah in svojih literarnih delih.

Ko je Paul Hazard hodil po ulicah italijanskih mest, po katerih so korakale mladinske fašistične skupine z vpitjem in truščem, se mu je pogled ustavljal na stari, zgodovinski Italiji, na pročeljih palač, cerkva in starih trgih, vendar mu oko ni obstalo na teh spomenikih preteklosti, komajda mu je tu in tam zdrsnilo za stene muzejev in galerij, saj je bilo vse to tako daleč od časov, ki jih je zaznaval in doživljal ob ogledih tedanjih mest. Pri P. Hazardu je v bistvu čutiti željo, da bi ujel sedanjost, vse tisto, kar je dojemal s čutili in mislijo, ter da bi popisal politična trenja in idejna nasprotja takratne povojne Italije, ki jo je zajela mrzlica nacionalističnih strasti. A ta bolezen se mu je kazala šele na začetni stopnji in kar nekam sli-

kovita ter po svojih ekscesih bolj patetična kot preteča. Toda človeku, ki je imel izostren politični čut, je morala že ta stopnja razodeti, da utegnejo simptomi režima, ki se je povzpел na oblast, oziroma nevarnosti, ki so prežale za vogali za korakajočimi polvojaškimi formacijami spričo svoje fanatičnosti in nezadržnega poleta, prizadejati človeštvu kaj kmalu novo gorje, če se bo ta bolezen razpasla in okužila celotno državo.

Tega Paul Hazard, očitno pa tudi drugi vidni francoski intelektualec tistega časa Paul Valéry nista zaznala in čutila v tolikšni meri, v kolikšni jo je bilo dejansko ču-

titi in zaznati ter se je začela odražati v šolstvu, kulturi, literaturi, filozofiji in vsakdanjem življenju. Očitno torej nista zaznala oziroma slutila, kaj se je skrivalo za mimohodi črnosrajčnikov po Rimu, Firencah in drugih mestih, zato se nam zdi dandanes Hazardov, še bolj pa Valéryjev pogled na Dantejevo domovino nekako medel, površen in brez tiste kritičnosti, ki jo sicer dokaj hitro zaznavamo v nekaterih drugih njenih delih. Tem bolj so zato simptomatične misli, ki jih je nekako v istem času Sofiji Bertolini zapisal Romain Rolland: »Ne morete si predstavljati, kako mi manjka Italija, kako silno hrepenijo moje oči in čuti, da bi jo videli, se je dotaknili. Vendar pod sedanjim režimom ne morem misliti na to, da bi šel tja. Ne bi znal prikriti čustev. Preveč mojih prijateljev je med njegovimi žrtvami. In ni mi dano, da bi zapiral oči pred tem, kar obsojam.« (Žitko, 2018, 89)

Nekoliko drugačni toni vejejo iz besedil oziroma ohranjenih pisem novinarja, književnika in fotografa Karla Kocjančiča (1901–1970), rojenega v Škednju, ki je v težkih okoliščinah leta 1918 končal šest razredov nemške realke v Trstu, potem pa obiskoval ilegalne tečaje za slovenske srednješolce ter končal gimnazijo in opravil maturo. Kot premnoge njegove generacije so ga preganjale tedanje politične okoliščine po prvi svetovni vojni, ki so se stopnjevale v kasnejše fašistično nasilje nad Slovenci. Iz njegovih tekstov oziroma pisem povzemamo, da je v najbolj kritičnem času aktivno deloval v organizaciji TIGR in imel stike z Danilom Zelenom, ki mu je mnogo pozneje celo prodal enega svojih številnih fotografskih aparatov (D. Kocjančič, 1998, 8). M. Kacin Wohinz v svojem delu Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935 (Lipa Koper, 1990, 55/56) dejansko omenja nekega Karla Kocjančiča kot člana ilegalne slovenske organizacije Orjunavit (Orjuna v Italiji), ki je nastala z združitvijo TIGR-a in primorske Orjune decembra leta 1925 v Ljubljani. Prvič se je umaknil italijanskim oblastem leta 1919 v Ljubljano, po vrnitvi v Trst leta 1925 pa so ga kot italijanskega državljana takoj vpoklicali v vojsko in je vojaški rok odslužil v sanitetni enoti v Firencah. Služenje vojaškega roka v Firencah leta 1925 ga je dodatno utrdilo v slovenstvu in mu nudilo globlji vpogled v tedanjo italijansko družbo, zlasti v drugi polovici dvajsetih let, ki so prinesla okrepljen pritisk italijanskega fašizma in iredentizma na slovensko prebivalstvo na Tržaškem, Goriškem, Vipavskem, Postojnskem in Tolminskem ter kot reakcijo nanj vznik različnih oblik ilegalnega narodnoobrambnega gibanja Borba in TIGR, v katerem je Karlo Kocjančič tudi sodeloval. Iz tega časa pa se je ohranil njegov obsežen, literarno pisan in dokumentarno zanimiv Florentinski dnevnik (*Capriccio fiorentino*, Firenze, 1925).

Kratek odlomek iz enega njegovih firenških pisem:

Vojašnica na Olivettu je nekdanji samostan. V prostorih, kjer so bivša pokolenja preveč molila, nova sedaj preveč preklinjajo. Na marmorni plošči pred vhodom sem prebral star latinski napis, ki preklinja vsakega skrunitelja tega svetega kraja. To je romantika, tista, ki je verovala v fatum in moč papeževe anateme. Z moje strani je skoraj sentimentalno, da o tem sploh pišem. Toda rod, ki oskrunja danes pro-

■ Avtoportret Karla Kocjančiča iz leta 1932 in risba A. Sirka s portretom Karla Kocjančiča, Trst, 1927

store, je preklet. Tako preklet, da se niti ne zaveda, kako. Služi samozvanim avtoritetam kakor navadna konjska para, brez dostojanstva, brez individualne svobode, brez upanja za bodočnost. In se ne zaveda. Hujše kazni si ne morem misliti. Ne morem reči, da samo opazujem in molčim. Često dajem ljudem priložnost, da bi mi razodeli svoje misli in vsaj malo pokazali zanimanja za to, kar se dogaja okrog njih. Rezultati so porazni. Res je, da nisem naletel niti na enega fanta, ki bi ga mogel oceniti kot zvestega pristaša Mussolinijeve ideologije; fašistov med nami preprosto ni. Toda pripadnikov nasprotnih tendenc, razredno zavednih delavcev, kmetov, inteligentov, borcev za nove družbene odnose in pravice prav tako ni – če ne računam na tiste, ki se zanašajo v teh stvarih samo na boga in njegove svetnike. Včasih se pojavi kratek zajedljiv napis proti fašizmu ali kakšen živio! Za Sovjetsko Rusijo – na stranišču, to je pa tudi vse. Ne izključujem, da gredo ti napisi na račun naših primorskih fantov, za katere gornje ugotovitve seveda ne veljajo. Tu ve usak, pa čeprav še tako s kmetov doma, za pravice, ki mu pripadajo. Tu se kujejo tudi že načrti za odpor in za bodočnost ...» (Kocjančič, 1998, 108)

V prispevku »Misli o fašizmu«, objavljenem v reviji »Dejanja« leta 1939 (Dejanja, II, št. 3, 1939, 115–117), dr. Bogo Grafenauer naglaša, da je »nezdrav strah pred veliko stvarnostjo, ki obvladuje slovensko izobraženstvo, povzročil prepad med kulturnim in političnim življenjem, zabilisal čut za pravilno presojanje javnega življenja in mu vzel smisel za uresničene vrednote, razvil pa čut za ideološke vrednote. To zgrešeno pojmovanje vprašanj se nujno odraža v presojanju različnih pojavov, ki nas vznemirjajo, med drugim tudi v presojanju pojava, ki smo ga vajeni imenovati z ožjo označbo fašizma. Tudi ta pojav smo presojali vselej samo po njegovi ideološki plati, ne da bi se ozirali na njegovo celotno pojavnost in stvarno podobo. Nekateri so celo trdili, da je fašizem zgolj italijanski pojav in da je tudi za razširjeni pojem fašizma potrebna ista etatistična miselnost, kakor jo vidimo v Italiji.«

V nadaljevanju poudarja, da so te sodbe nepravilne, saj je treba vedeti, »da je nastopil fašizem pred fašistično ideologijo in da torej ni zrastel iz nje. Fašistična doktrina je v primerjavi s samim fašizmom od zunaj prinesena sestavina, ki s samo obliko fašizma ni organsko povezana (!). Značilno je, da se fašizem ne sklicuje na razumsko, temveč nagonsko stran človeka, da v svoji borbi pred prihodom na oblast ne pripravlja miselnega prevrata, marveč želi predvsem spremembo oblasti. Obrat od racionalizma, ki ga fašizem v svojih skrajnih mejah enači z duhovnostjo, nam jasno dokazuje, da fašizma ne smemo preučevati zgolj po doktrinalni plati njegovega sistema, temveč, če hočemo spoznati njegovo pravo podobo, se moramo zavedati predvsem tega, da je fašizem predvsem produkt konkretnega zgodovinskega položaja. To nam namreč dokazuje razvoj v obeh klasičnih deželah fašističnega sistema, v Italiji in Nemčiji ...« Pri opredeljevanju fašizma je treba vključevati predvsem značilne pojave njegovega delovanja: uporabo policijskih in drugih prisilnih metod, krčenje parlamentarnih pravic v korist vlade, vladanje z dekreti, sistematično vplivanje na javno mnenje z omejevanjem svobode tiska, napadanje drugače mislečih, omejevanje svobode govora, združevanja itd.

O bistvu fašizma, nadaljuje avtor, zasledimo dvoje različnih mnenj: fašistični voditelji sami trdijo, da je fašizem reakcija na vse, kar je liberalnega, zastopniki marksizma pa gledajo v fašizmu zgolj reakcijo kapitalizma na nevarnost, da bi se uveljavila socialistična doktrina družbe. O obeh sodbah in pogledih je treba reči, da ne upoštevata dovolj kompleksnosti samega življenja in sta v svojih poenostavljenih pogledih preozki. O razmerju fašizma do komunizma in kapitala pa je treba reči, da so marsikateri poteze v metodah fašizma dokaj podobne metodam, ki jih zagovarja in uporablja tudi socializem.

Če si ogledamo značilne plati uveljavljanja fašizma v življenju, kot prvo in zelo značilno plat fašizma vidimo, da proti moči duha postavlja moč oblasti. »Če slišim besedo duh, zgrabim za revolver,« je zelo značilen izrek enega od voditeljev tega gibanja, ki se mu prav primerno lahko pridruži Mussolinijev odgovor na vprašanje, kakšen je pravzaprav njegov program. »Hočemo vladati Italiji!« »Če se v tej izjavi izraža protiracionalistična poteza fašizma,« meni dr. B. Grafenauer, »je to stremljenje fašizma morda pozitivno in se kot tako odraža tudi v življenju naroda, ki je dobil z osvoboditvijo od racionalističnih spon in s približevanjem sami naravi nov življenjski zagon.« Od tod tudi izvira velik del fašističnega zagona in navdušenja množic. Fašizem pa se ni ustavil zgolj pri tem, temveč je duhovnost omejil na samo nagonsko strast in je na mesto višjega duhovnega življenja postavil raznolike mite z vrednotami, ki so zgolj navidezne. Usodne posledice tega se kažejo v zaničevanju kulture na splošno, polega tega pa se za vsem tem skrivajo tudi novi racionalizmi. K temu antiintelektualističnemu pogledu se pridružuje še izrazit in načelen antiindividualizem. Tudi ta težnja vsaj deloma izhaja iz zdravih korenin, a tudi v njej

gre fašizem predaleč, ko žrtvuje temeljne človekove pravice različnim skupnostim – državi, narodnosti, rasi – in ko gradi novo družbo s prisilnim odrejanjem človekovega položaja in dela, z odrejanjem vsega, celo tistega, kar sega v najglobljo človekovo intimnost. Najpomembnejše dejstvo pa je – in v tem smislu je usodnega pomena –, da je fašizem v svojem kolektivnem stremljenju povsem zgrešeno opredelil tudi osnovno vrednoto življenja, se pravi samo človekovo osebnost oziroma individualnost, kar pa je bila ena od temeljnih teženj in značilnosti vsakega fašizma.

Če hočemo opredeliti bistvene značilnosti fašizma, zaključuje avtor, ugotovimo naslednje: v izčrpani državi, ki jo je zajel občutek manjvrednosti, nastopi zблиžanje med gospodarsko in ideološko obupanim proletariatom ter med srednjimi sloji, ki se bojijo proletarizacije. Ljudske mase, ki so doživele zlom same v sebi, pridejo do točke, ko jim ostane le še hrepenenje po osvoboditvi iz lastnega razmišljanja, lastne volje in odgovornosti, vse to pa v korist vodje, ki bo namesto njih delal in odločal. Pri tem mase ne ostajajo zgolj pasivno orodje, vodja lahko med njimi doseže in vzpodbudi novo gibanje in valovanje. A vse to ostane zgolj pena na površju, saj se družba odreka lastnemu odločanju in ostaja ponižana, tako kot nekdanj v neredu, sedaj v prisilnem redu. Spremenila se je zgolj metoda, ne pa način. Fašizem pač nikjer ne more preko ravni individualizma.

Avtor je nekoliko bolj konkreten zgolj v zaključnih mislih, a še tu ne navaja imen, ko pravi: »Če pojmu-jemo fašizem na takšen način, ga nikakor ne moremo omejiti tako, kot to zahtevajo in pričakujejo razni slovenski nacionalistični ideologi. Fašizem se v svoji pravi obliki širi preko Italije in Nemčije v različne države z etatističnimi režimi, kakor je bil nekdanji avstrijski, v države, kjer so nosilci politike izrazite katoliške stranke, kakor na Slovaškem in morda še kje. Pa tudi pri nas doma se pojavljajo v tej smeri nevarne težnje, saj nismo slišali samo enkrat, da naša politična volja ni več program, temveč težnja po vodji (!).«

Te zadnje misli bodo morda nekoliko boljše razumljive ob članku dr. Jožeta Vilfana, objavljenem v Ljudski pravici (Ljudska pravica, št. 19, 1. november 1935), z naslovom »Za ljudsko svobodo« (J. Vilfan, Delo, spomini, srečanja, Založba Lipa, 1978, str. 40–41). Avtor med drugim pravi: »Petomajske volitve so obso-dile Jeftičev režim nasilja. Stojadinovičeva vlada je obljubljala, da bo napravila nove politične zakone. Fašistične skupine pa zbirajo svoje sile, da preprečijo nadaljnji boj za demokracijo. Boj demokratičnih in fašističnih sil prihaja povsod do izraza. Sedanjega političnega življenja v Jugoslaviji sploh ne moremo razumeti, če ne vidimo in ne razumemo tega boja.

Dogodki kažejo, da gre razvoj političnega življenja v korist demokratičnih političnih sil. Vendar bi bilo napačno in zelo škodljivo misliti, da so fašisti in njihovo nasilje ter tlačenje dokončno premagani. Zadan jim je resen udarec, vse ostalo pa je treba še opraviti.

Boj proti fašizmu in za svobodo je tudi boj proti narodnemu zatiranju. Čim več bo svobode, tj. demokracije, tem manj bo zatiranja. Zato ni mogoče ločiti boja za narodne pravice od boja za demokracijo. Fašizem nadalje pomeni vojno, ljudstvo pa hoče mir. Zato mora biti boj za mir obrnjen proti vojnim hujskačem, tj. proti fašizmu. Boj za demokracijo pomeni tudi boj za napredek, fašizem pa pomeni nazadnjaštvo, in vse to je zapopadeno v fašizmu in je zanj najbolj značilno. Fašizem je smrtni sovražnik vsakega naroda, v Jugoslaviji obstoječi fašizem pa je še poseben sovražnik slovenskega naroda, zato je potrebno, da se proti temu sovražniku strnejo vse sile, ki žele svobodo, mir in napredek slovenskega naroda.«

Kratko oznako fašizma v svojem delu »Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935« (Založba Lipa, Koper, 1990) podaja tudi dr. Milica Kacin Wohinz in naglaša, da je bil fašizem rojen v trenutku splošne družbene krize v Italiji po prvi svetovni vojni s ciljem, da zruši demokratične inštitucije, ker niso bile sposobne zaustaviti revolucionarnega vala. Na oblast je prišel nasilno, s tako imenovanim pohodom na Rim, vendar je Mussoliniju izročil mandat kralj, dotlej vladajoče sile pa so mu dale zaupnico, ker so upale, da se bo fašistično gibanje tako odreklo ilegalnemu terorju in postalo konstitutivni element, ki bo v državo uvedel mir in red. Prva fašistična vlada je bila koalicija političnih sil, in to ne samo desnih, v njej so bili tudi člani klerikalne ljudske stranke, liberalci, demokrati in nacionalisti. V prvi fazi do leta 1925 je fašizem še kazal namero, da bo samo restavriral ustavno avtoritarno državo.

V letih 1925 do 1929 je fašizem postopno ukinjal demokratične inštitucije. Odvzeta je bila svoboda tiska, prepovedano in zatrto prostozidarstvo, v parlamentu je bila izsiljena zaupnica fašistični vladi, Mussolini pa je dobil primat, da ni bil več odgovoren parlamentu, temveč samo kralju. Po četrtem atentatu nanj, 31.

oktobra 1926 v Bologni, si je fašizem dopolnil zakonodajo z drastičnimi ukrepi, ki so dali režimu policijski značaj.

Avtorica posebno pozornost posveča problemu raznarodovanja, saj je bil obstoj nacionalnih manjšin z doktrino fašizma nezdružljiv. Kakor je namreč fašizem postopno izgrajeval svojo doktrino prek zakonskih ukrepov, tako je postopno nastajala tudi njegova politika do nacionalnih manjšin oziroma do drugorodnega prebivalstva. »Vedno je treba upoštevati, da je bilo ravnanje s Slovenci in Hrvati povezano s kompleksno izbiro italijanskega imperializma, mimo ozkih lokalističnih interpretacij ali abstraktnih in moralističnih stališč o ‚zverinski‘ politiki, ki jo je fašizem uveljavljal do nacionalnih manjšin,« je zapisal tržaški zgodovinar Teodor Sala, kar pomeni, da je bila fašistična politika do manjšin na obmejnem ozemlju – imenovana tudi »*fascismo di frontiera*« – vedno pogojena z italijansko zunanjo politiko, ki je bila usmerjena na podonavsko-balkansko območje in agresivna zlasti do Jugoslavije z metodo obkrožanja in njene izolacije. Julijska krajina je imela odločilno vlogo v tej zunanji politiki, zato so bili tu delavski razred in slovensko ter hrvaško prebivalstvo glavni objekt režimskih napadov in fašističnega nasilja v perspektivi imperializma in notranjepolitičnih ciljev, ki so šli v smeri ustvarjanja osi in izhodišč za ekspanzijo na Balkan. Če izhajamo iz teh ugotovitev, ki jih je Sala postavil v čas neposredno pred drugo svetovno vojno, postane očitno, da je bila raznarodovalna politika posebno poglavje v splošni fašistični politiki, ki pa ni mogla biti enkrat za vselej začrtana in deklarirana.

Fašistična vlada je svoj program do drugorodnega ljudstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in historično sestavni del Italije. Bistvo Mussolinijevih navodil je bilo: zanikanje obstoja drugih narodnosti v mejah Italije, kolikor so umetno ustvarjene po krivdi tujih vlad, obtožba demokratskih vlad, da so sprejele to umetno tvorbo, ko so poskušale reševati njen problem, ter zahteva po nasilnem zatrtju vsega, kar se upira »reintegraciji«. Zadnje navodilo je bilo samo po sebi v nasprotju z osnovno trditvijo o neobstoju narodnosti, predvsem pa priča o nedognanosti te trditve. Z drugimi besedami: fašistična raznarodovalna politika je nastajala brez poglobljenih študij in analiz problema, temveč je slonela na zanikanju obstoja nacionalne manjšine oziroma na razvrednotenju narodnosti v nerazvite drugorodne skupine, ki da so obsojene na asimilacijo, »nacionalizacijo« ali italijanizacijo. To razberemo zlasti iz del, objavljenih v letih 1927–1929, potem ko je bila že opravljena prva, zunanja faza raznarodovanja. V letih 1927–1928 je bila tudi končana ofenziva zoper slovenske in hrvaške legalne inštitucije: šole, jezik, društva, tisk, organizacije, občinsko upravo itd. Z zakonitimi sredstvi, možnimi zgolj v fašističnem totalitarnem režimu, je bil tako zbrisan in izničen zunanji videz obstoja nacionalne manjšine in uničena njena vloga političnega subjekta.

To pa je hkrati okvir in iztočnica pričujočega prispevka o Gentilejevi šolski reformi in njenih posledicah za primorsko šolstvo v času fašističnega režima.

Giovanni Gentile in njegova šolska reforma

Fašizem, ki je v Italiji, kot omenjeno, prišel na oblast oktobra 1922, je že od samega začetka za totalitarno vzgojo novih rodov uporabljal tako šolo kot fašistično stranko. Leta 1923 je Mussolinijeva vlada odobrila šolsko reformo, za katero je pripravil načrte minister za šolstvo Giovanni Gentile (1875–1944) in ki je temeljila na humanistični kulturi kot kritični in avtonomni misli ter na močno selektivnih merilih. V sami reformi pravzaprav naj ne bi bilo ničesar zares fašističnega, saj je nastala kot rezultat desetletja dolgih razprav med pedagogi in filozofi različnih usmeritev. V bistvu gre za vrsto normativnih aktov Italijanskega kraljestva, ki je sprejela ime svojega snovalca, filozofa in neoidealista Giovannija Gentileja, ministra za šolstvo v prvi Mussolinijevi vladi (1922–1924), ki jo je pripravljal skupaj z Giuseppejem Lombardom Radicejem.

V težnjah po defašizaciji fašistov je pogosto opaziti krčenje oziroma opredeljevanje fašizma zgolj na *mussolinizem* oziroma Ducejevo politično delovanje. V tej težnji naj v resnici večina tistih, ki so se vpisali v fašistično stranko, javno razglašali za fašiste ter zasedali oblastniška in prestižna mesta v političnih, kulturnih in gospodarskih ustanovah režima, naj ne bi bila zares fašistična, prav tako kot niso bile fašistične množice Italijanov, ki so polnili trge ter vzklikali Duceju, njegovim podvigom in odločitvam. Po tej težnji naj ne bi bili »pravi« fašisti niti ljudje, kot npr. Giuseppe Bottai, Dino Grandi, Luigi Federzoni, Alberto de Stefani in nekateri drugi, med njimi pa presenetljivo ni niti Giovannija Gentileja. Vsi ti so namreč od samega začetka pa do konca javno izražali svojo vero v fašizem in Duceja, a te propagan-

diste fašističnega režima skupaj z jatami tehnikov, intelektualcev in študentov, ki so prav tako dokazovali svojo vero v fašizem in Duceja ter sodelovali v političnem življenju režima, pogosto opisujejo kot oporečnike, kritike, liberalce ali celo kot intimne nasprotnike fašizma.

Nekoliko podrobnejši vpogled v Gentilejevo življenjsko pot, zlasti pa vlogo, ki jo je dolga leta med obema vojnama pa tja do svoje nasilne smrti 15. aprila 1944 igral v tedanji italijanski družbi kot eden vodilnih ideologov italijanskega fašističnega sistema, kaže na izrazito kontroverzno osebnost. Ob Benedettu Croceju je bil eden od poglavitnih predstavnikov italijanskega novega (neo) filozofskega idealizma, pa tudi eden od pomembnih

protagonistov italijanske kulture v prvi polovici 20. stoletja kot soustanovitelj Inštituta italijanske enciklopedije (*Istituto dell'Enciclopedia italiana*), z letom 1923 pa tudi kot minister – tvorec znamenite šolske reforme, ki je ime prevzela po njem. Hkrati je bil ena najvidnejših osebnosti italijanskega fašističnega režima, ki so mu nekateri pripisovali tudi vlogo utemeljitelja fašistične ideologije. Izhajal je iz številčne družine z območja Trapanija in po končani srednji šoli je študij filozofije in književnosti nadaljeval v Pisi. Po opravljeni diplomji leta 1897 je nadaljeval študije še v Firencah ter se kot predavatelj sprva zaposlil v konviktu v Campobassu, leta 1901 pa v liceju Viktorja Emanuela v Napoliju. Leto kasneje se je poročil in si v naslednjih letih osnoval številčno družino. Leta 1902 je dosegel docenturo s področja teoretične filozofije in pedagogike ter v letih 1906–1914 postal redni univerzitetni profesor za zgodovino filozofije, sprva na univerzi v Palermu (27. marec 1910), potem profesor teoretične filozofije v Pisi (9. avgust 1914) in končno redni profesor zgodovine filozofije v Rimu (11. november 1917).

V času študija v Pisi se je zblížal z Benedettom Crocejem (1895) in si z njim dopisoval dolga leta, in sicer od leta 1896 do 1923. Leta 1903 sta skupaj zasnovala revijo *La Critica*, da bi z njo prispevala k prenovi italijanske kulture, s tem da se je B. Croce pretežno ukvarjal z literaturo in zgodovino, Gentile pa s filozofijo. No, že leta 1915, torej ob vstopu Italije v prvo svetovno vojno, je Croce postal član Vrhovnega sveta za javno šolstvo (*Consiglio superiore della pubblica istruzione*) in v njem ostal do leta 1919.

V prvem letu vojne, ko je Italija nihala med nevtralnostjo in intervencionizmom, se je Gentile dokaj hitro ogrel za drugo alternativo, ker je italijanski vstop v vojno videl kot zaključno fazo italijanskega *risorgimento*. To je bilo hkrati obdobje, ko se je začel predajati politiki in nanjo ni več gledal s svojimi proforskimi očmi (*ex cattedra*), temveč kot »militantni« intelektuallec, ki se obrača k širšim slojem zlasti s svojimi objavami in angažiranimi teksti v dnevnem časopisju.

V neposrednem času po prvi svetovni vojni je aktivno sodeloval v političnih in kulturnih razpravah ter bil leta 1919 skupaj z Luigijem Einaudijem in Gioacchinom Volpejem med podpisniki manifesta rimsko-nacionalno-liberalne skupine (*Gruppo Nazionale Liberale romano*), ki je skupaj z drugimi nacionalističnimi skupinami in nekdanjimi pripadniki vojske formiral »Nacionalno zavezništvo« (*Alleanza Nazionale*) za politične volitve, katerega politični program je predvidel zahtevo po »močni državi«, četudi naj bi vseboval dokaj široko pokrajinsko in občinsko avtonomijo, sposobno, da potolče birokratsko tvorbo (metastaso), protekcijonizem, demokrasko odpiranje Nittijevega kova ter izražajočega lastno »nesposobnost za zaščito najvišjih interesov nacije, nesposobno, da bi izkoristil, še manj pa izrazil najbolj plemenita in pristna čustva«.

Leta 1920 je osnoval glasilo z naslovom *Giornale critico della filosofia italiana* in postal rimski občinski svetnik, vendar do leta 1922 ni kazal posebnega interesa do fašizma. Šele takrat je bilo zaznati njegovo približevanje fašističnemu gibanju zlasti z odprtimi simpatijami do Mussolinija, v katerem naj bi videl »branilca narodno-prebudnega liberalizma«, kot se je izrazil v nekem pismu z dne 31. maja 1923, ki ga je

Giovanni Gentile (1875–1944), šolski minister v prvi Mussolinijevi vladi in tvorec znane šolske reforme; Benedetto Croce (1866–1952), filozof in literarni zgodovinar, avtor »Manifesta antifašističnih intelektualcev« iz leta 1925

naslovil na Mussolinija. No, že 31. oktobra istega leta, v času formiranja prve Mussolinijeve vlade, je bil imenovan za ministra za vzgojo in izobraževanje (*Ministro della pubblica istruzione*). Ministrstvo je opravljal v letih 1922–1924, ko je odstopil s tega položaja, že leta 1923 pa je zasnoval svojo znano reformo, ki je bila v odnosu do prejšnje, ki je temeljila na 60 let starem Casatijevem zakonu (1859), dokaj inovativna. V času njegovega ministrovanja je po drugi strani zaznati več primerov političnega preganjanja učiteljev in profesorjev oziroma antifašistov z odpuščanjem, predčasnim upokojevanjem, inšpekcijami ali disciplinskimi ukrepi proti osebam, ki niso bile naklonjene vladi. Hkrati se je pričel njegov nagel politični vzpon, saj je že 5. novembra 1922 postal senator Italijanskega kraljestva, leta 1923 pa se je vpisal tudi v fašistično stranko (PNF) z namenom, da v njej oblikuje ideološki in kulturni program.

Po Matteottijevi krizi leta 1924 je dal odpoved s položaja ministra, istočasno pa so mu zaupali vodenje »Komisije petnajsterice« (*Commissione dei Quindici*), ki je pripravljala reformo pravosodnega sistema (*Statuto Albertino*).

Gentile je ostal v fašističnih vrstah in leta 1925 objavil znani »Manifest fašističnih intelektualcev« (*Manifesto degli intellettuali fascisti*), v katerem je videl fašizem kot gonilno silo moralne in religiozne prenovne Italijanov ter si prizadeval, da bi ga naslonil neposredno na *risorgimento*. Z njim se je Gentile dokončno razšel z Benedettom Crocejem, ki je osnoval svoj »antimanifest«. Istega leta (1925) je zasnoval rojstvo »Nacionalnega fašističnega inštituta za kulturo« (*Istituto Nazionale Fascista di Cultura – INCF*), ki mu je predsedoval vse do leta 1937. Poleg materialnih dobrin in s tem povsem drugačnega načina življenja v tridesetih letih prejšnjega stoletja si je Gentile pridobil vrsto častnih poimenovanj in funkcij na kulturnem, akademskem in političnem področju ter je s tem v razponu dvajsetih let imel močan vpliv na italijansko kulturo, zlasti na administrativnem in šolskem področju.

Naj ob tem omenimo zlasti enega njegovih ukrepov iz leta 1929 oziroma 1931, in sicer »prisego zvestobe fašističnemu režimu« (*giuramento di fedeltà al fascismo*), ki so jo morali izreči vsi učiteljski kadri in s katero je hotel preseči delitve iz leta 1925 med tistimi, ki so bili podpisniki njegovega manifesta, in nasprotniki okrog Benedetta Croceja. Obvezna prisega zvestobe iz leta 1931 – značilen ukrep, ki je kazal na »drastičen in represiven značaj« fašističnega režima v odnosu do področja kulture – je povzročila postopno oddaljevanje in zapuščanje fašističnih vrst s strani nekaterih uglednih akademikov v univerzitetnih krogih ter v širši javnosti. Tudi pri samem Gentileju v tem obdobju zaznavamo nekatere odklone, in sicer leta 1929 z uvedbo Lateranskega sporazuma med katoliško cerkvijo in italijansko državo. Čeprav je Gentile priznal pomembno vlogo katolicizma v italijanskem značaju in vzgoji, je vendarle smatral, da ni možno sprejeti državne tvorbe, ki ne bi bila laičnega značaja. Sam podpis sporazuma je pri njem vzpodbudil politični angažma v smeri preprečevanja verske vzgoje v srednjih in višjih šolah, zdelo pa se mu je smiselno in potrebno, da se verska vzgoja obdrži v osnovnih šolah kot priprava na uvedbo predmeta filozofije za nižjo stopnjo.

Zanimivo, da je sveti sedež leta 1934 na seznam prepovedanih knjig uvrstil tudi nekatera Gentilejeva in Crocejeva dela zaradi njunega prepoznavanja na področju idealizma, katoliškega krščanstva kot čiste »oblike duha«, vendar podrejeno filozofiji, kot je Gentile razlagal v svojem govoru iz leta 1934 z naslovom »*La mia religione*« in v

Naslovnica dela G. Gentileja *La riforma dell'educazione* iz leta 1920, ki je vsebovala nekatere elemente njegove kasnejše šolske reforme iz leta 1923, in zadnji poskus šolske reforme iz leta 1939 z naslovom *La Carta della Scuola*, katere avtor je bil tedanji šolski minister Giuseppe Bottai, a je zaradi izbruha druge svetovne vojne ostala zgolj na papirju

katerem je tudi nekaj ostrih kritik na račun historične vloge papeštva, ki jih je zaslediti pri Danteju, Giobertiju in Manzoniu. Vredna omembe je tudi njegova obramba Giordana Bruna, heretičnega filozofa, ki ga je sv. inkvizicija leta 1600 obsodila na grmado; posvetil mu je daljšo razpravo ter se pri samem Mussoliniju zavzel, da njegovega kipa, postavljenega leta 1889 na Campo de' Fiori, ne bi umaknili, kot so zahtevali nekateri pripadniki iz vrst katoliških krogov.

Leta 1936 je pričel polemiko proti novemu ministru za nacionalno vzgojo Cesaru Marii de Vecchiju, ki ga je Gentile obtožil, »da je okužil nacionalno kulturo«, še zanimiveje pa je, da Gentile naj ne bi odobral uvedbe rasnih zakonov iz leta 1938, saj naj bi že 21. decembra leta 1933 ob otvoritvi »Italijanskega inštituta za srednji in daljni vzhod« (*Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente*) zavzel stališče proti rasističnim teorijam, ki so se začele tistega leta širiti iz nacistične Nemčije. Zlasti po sprejetju rasne zakonodaje v Italiji naj bi se Gentile postavil v bran nekaterih židovskih kolegov, kot npr. Mondolfa, Giana Ariasa, Arnolda Momigliana in drugih. Sicer pa v svojem zadnjem delu Mimmo Franzinetti izpodbija oziroma zavrača *vulgato* Giovanniya Gentileja, nepopustljivega v javnosti in voljnega pomagati v privatnem življenju, kar zgolj potrjuje njegov dvoumni odnos do rasne zakonodaje. Nekateri namreč zatrjujejo, da se njegov antirasizem ni nikoli izrazil v javnosti; čeprav naj bi osebno obžaloval posledice antisemitske zakonodaje, ni nikoli razmišljal, da bi izrazil javno kritiko in pri tem delil tudi lastno odgovornost od odgovornosti samega fašističnega režima.

Ravno tako je simptomatičen njegov odnos do nacizma, ki ga zaznavamo ob konferenci 3. aprila 1936, ki je v Rimu potekala v prisotnosti fanatičnega antisemita in enega kasnejših vidnejših nacističnih veljakov Hansa Franka. Kot predsednik Fašističnega inštituta za kulturo (*Istituto fascista di cultura*) je Gentile namreč organiziral navedeno konferenco in bil uvodničar, kjer je izrazil svojo »polno privrženost« nacizmu ter ga označil za »praktično borbo nemške nacije, hrepeneče po moči, ki jo ljudstva dosežejo iz najbolj dostojanstvene zavesti lastne biti in moralne avtonomije«. V nekem članku iz leta 1942 je izrazil svojo naklonjenost do osi Rim–Berlin in se znesel »nad dvojno nevarnostjo, in sicer nevarnostjo komunizma in industrijskega imperializma zlaganih zahodnih demokracij brez domovine, bodisi da so židovskega izvora ali ne. Po mnenju Giovanniya Rote je »težko razložiti ta njegov prispevek kot neke vrste polemiko proti rasističnemu režimu in ni verjeti, da je hotel s temi stališči napasti zavezništvo z nacizmom ravno v času, ko je ta povečeval samega sebe«.

Njegove zadnje javne politične nastope je zaznati na dveh konferencah iz leta 1943. Na prvi, ki je potekala 9. februarja 1943 v Firencah pod naslovom *La mia religione*, je pojasnil, da se čuti kristjana in katolika hkrati, čeprav je veroval v laično italijansko državo.

Na drugi konferenci, mnogo pomembnejši, ki je potekala 24. junija 1943 na predlog Carla Sforze, novega sekretarja fašistične stranke (PNF) na rimskem Campidogliu z naslovom *Discorso agli Italiani*, je spodbujal k enotnosti italijanske nacije v težkih trenutkih in vojnih razmerah. Po teh nastopih se je umaknil v kraj Troghi, kjer je pričel snovati svoje zadnje delo (izšlo je po njegovi smrti) z naslovom *Genesi e struttura della società*, v katerem je pokazal svoj nekdanji interes za filozofijo in politiko in v katerem je teoretiziral o vprašanju »humanizma dela« (*Umanesimo del lavoro*). To svoje poslednje delo je videl kot nekakšno krono svojih umotvornih študij.

Zanimivo, da ga Mussolinijev padec 25. julija 1943 ni posebej zaskrbel in ga je razumel predvsem kot nekakšno menjavo vlade. Razen imenovanja v prvo Badoglioovo vlado nekaterih ministrov, ki so bili v preteklosti njegovi sodelavci, kot npr. Domenico Bartolini in Leonardo Severi, jo je podpiral, čeprav ga je ravno Severi zavrnil ob ponudbi, da bi sam v vladi zavzel eno od svetniških mest.

Njegova poslednja dejanja so povezana z nastankom in delovanjem Italijanske socialne republike (*Repubblica di Salò*). 17. novembra 1943 se je ob Gardskem jezeru sestal z Mussolinijem in kmalu zatem postal predsednik Italijanske kraljeve akademije (*Reale Accademia d'Italia*) z namenom, da reformira staro Akademijo *dei Lincei*, ki se je vključila v novo osnovano državno akademijo.

Bolj vprašljiva in kmalu tudi usodna je bila odločitev (30. marca 1944), da podpre vojaški nabor mladih za vključitev v vrste Italijanske socialne republike in ob tem izrazi podporo nacionalni enotnosti pod vnovičnim vodstvom Benita Mussolinija. Začel je prejemati številne grožnje, med katerimi je ena posebej naglašala: »Ti kot eksponent neofašizma si odgovoren za usmrteve štirih mladeničev dne 22. marca 1944.« Obtožba se je nanašala na ustrelitev petih mladeničev, ki so se uprli vojaškemu naboru, zato ga

je partizansko odporniško gibanje označilo kot enega pglavitnih teoretikov in podpornikov fašističnega režima oziroma kot »apologeta režimske represije«, atentat nanj pa je skupina GAP-ovcev izvedla na obrobju Firenc, kjer je bival. Na pobudo ministra Carla Alberta Bigginija, dekret pa je podpisal sam Mussolini, je bil 18. aprila 1944 pokopan v cerkvi S. Croce v Firencah, v foscolianskem templju *dell'itale glorie*. Ob desetletnici smrti, med 15. in 17. aprilom 1955, so v notranjosti bazilike pripravili enega od prvih simpozijev v okviru »Gentilejevih študijev« (*Studi gentiliani*), občasno pa so se pojavljali tudi protesti proti namestitvi spominske plošče »filozofu fašizma« v sami baziliki, vendar brez posebnega učinka.

Značilnosti Gentilejeve šolske reforme

Zasnovana skupaj z B. Crocejem in nekaterimi drugimi sodelavci predstavlja avtentično prenovno sistema in družbene hierarhije tako v socialnem kot ideološkem pogledu. »Prenoviti je naš slogan,« je dejal v nekem govoru, »treba je torej obnoviti državo. Toda države ni moč obnoviti, če se ne obnovijo njene moralne sile in če se ne obnovi njen šolski sistem.«

Gentile je dejansko skozi daljše obdobje izkazoval svojo privrženost pedagoškemu poklicu in povezal pedagogiko s filozofijo. Vzgoja bi morala po njegovem razumevanju izgledati kot uresničevanje in izvajanje taistega duha, ki na ta način uresničuje lastno avtonomijo. Poučevanje je torej udejanjanje tega istega duha, za katerega ni moč določati ali predpisati kakršne koli metode: »Metoda je učitelj sam,« je naglašal; ta se ni prisiljen naslanjati na kakršno koli programirano didaktiko pouka, temveč se mora soočiti s to nalogo, naslanjajoč se na lastne sposobnosti in notranje duhovno bogastvo. Od učiteljev se zato pričakuje in zahteva široka kulturna izobrazba in nič drugega, metodo si bo izbral vsak sam, saj je ta pravzaprav zajeta že v kulturi sami in se oblikuje v nenehnem procesu kreacije in rekreacije. Dualizem učenec-učitelj se mora odvijati v enotnosti prek skupnega sodelovanja, ki prek kulture vzgojitelja povezuje z učencem in ga ponovno vsrkava v univerzalnost duha. »Učitelj je duhovnik oziroma duhovni vodja, interpret, božanski duhovni vodja,« saj uteleša samega duha, učenec pa mora vstopiti v uglašnost z učiteljem, sledeč njegovim predavanjem, ravno zato, da bi tudi sam sodeloval pri prevzemanju tega duha, da bi se osvobodil, ob tem pa se v tem razmerju razvija tudi njegova samovzgoja. Na teh konceptih je torej zasnoval svojo šolsko reformo iz leta 1923, četudi je v njej uporabil le del svojih idej in zamisli. Drugi principi in načela Gentilejeve reforme, ki so prisotni v njegovi reformi, se kažejo zlasti v koncepciji šole kot temeljnega člana države (zato so bili vpeljani državni izpiti, s katerimi so potrdili zaključek vsakega šolskega cikla, četudi so nekateri učenci obiskovali privatne šole) in v prevladi humanistično-filoloških predmetov.

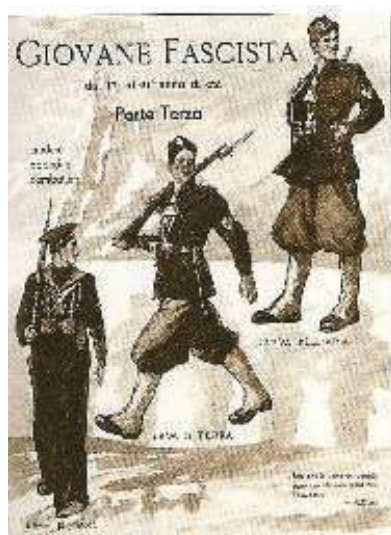
Reforma je torej predvidevala klasično in humanistično izobraževanje, ki so mu v novem fašističnem režimu odmerili veliko pozornost, kot najbolj ustrezen način za vzgojo bodočih vodstvenih struktur fašističnega režima. Tako je bila klasičnim licejem zaupana pomembna naloga, opravljali pa so vidno vlogo v oblikovanju vodstvenih in političnih kadrov.

Naravoslovne znanosti in matematika so bile v drugem planu, saj naj bi bile po Gentilejevem mnenju brez univerzalnih vrednot in so bile pomembne zgolj na profesionalnem nivoju. Vendar to razvrednotenje naravoslovnih predmetov ni veljalo na univerzitetnem nivoju, za razliko od Benedetta Croceja, ki je dajal absolutno prednost literarnim znanostim, pa je obdržal dialog z matematiki in fiziki, kakršen je bil npr. Ettore Majorana, sodelavec Enrica Fermija, svetovno znanega fizika.

Šolska obveznost je bila razširjena do 14. leta, osnovno šolanje pa je trajalo od šestega do desetega leta. Učenec, ki je končal osnovno šolo, je imel možnost izbire med klasičnim in znanstvenim licejem oziroma tehničnimi šolami. Le dva liceja sta omogočala vpis na univerzo (drugi zgolj na naravoslovne fakultete), na ta način pa so ustvarjali globoko razklanost med družbenimi razredi, kar so v Italiji odpravili šele leta 1969. Ravno tako je v njegovi šolski reformi zaznati tendence po favoriziranju moške mladine, čeprav je omogočala univerzitetni študij tudi ženski populaciji.

Glede jezikovnih manjšin je najti le nekaj členov, in sicer:

Poučevanje vseh predmetov je lahko potekalo zgolj v italijanskem jeziku. Za tujejezične učence je bilo obvezno učenje drugega jezika v dodatnih urah zgolj na prošnjo staršev (člena 4 in 17). Praviloma je bil lahko učitelj italijanskega jezika zgolj tisti, ki mu je bil ta jezik materni jezik, razen v izjemnih primerih, ko je lahko jezik poučeval tudi drugojezični učitelj, ki pa je moral biti habilitiran za poučevanje italijan-

Ilustracija iz knjižice, ki jo je izdala fašistična organizacija G. I. L., kovinska značka in njena članska izkaznica.

skega jezika. Po šolskem letu 1928/29 ni več obstajalo poučevanje slovenskega in hrvaškega jezika na območju Julijske krajine, nemškega jezika na območju Bolzana ter slovenskega in hrvaškega jezika na Goriškem, Tržaškem in v Istri.

Po drugi strani so z uvajanjem vojaških obredov in simbolov mitalizirali duha in vzgojo učencev, leta 1928 pa sta bili z odlokom vpeljani ena sama državna čitanka za osnovne šole ter fašizacija besedil za srednje šole. Učiteljstvo je z obveznim vstopom v fašistično stranko padlo pod nadzor stranke in v letih 1929–1931 so morali učitelji vseh stopenj in vrst priseči zvestobo režimu. Poleg šole so fašizacijo tako moške kot ženske mladine zaupali organizaciji Državnega združenja balila (*Opera nazionale balilla*), po letu 1937 pa italijanski liktorski mladini, ki je pod svojim okriljem zbrala vse mladinske fašistične organizacije pod vodstvom PNF. Najbolj so bili v ideološko mobilizacijo vpleteni študentje, organizirani v fašističnih univerzitetnih skupinah, režim pa je nameraval med to organizacijo postopno izbrati nov vodilni razred.

Gentile je dejansko čutil potrebo po razvijanju fašistične propagande kot po oblikovanju posebne »kulture«, ki se je kmalu institucionalizirala v novonastalem »Nacionalnem inštitutu za kulturo« (*Istituto Nazionale di Cultura*), ki je predstavljal pravo pravcato šolo fašistične stranke z uradnim glasilom oziroma revijo »*Educazione politica*«, ki ji je leta 1927 sledila »*Educazione fascista*«, nazadnje pa »*Civiltà fascista*« (Dai. Dizionario degli autori, 1974, 728).

Obenem se je dobro zavedal, da Slovenci in Hrvati ne bodo sprejeli njegove reforme in se ji bodo uprli. Zato je naročil šolskemu skrbništvu v Trstu, da vsem prefektom pošlje okrožnico z določili novega šolskega zakona s priporočilom o ustreznih ukrepih, ki bi udarili po nasprotnikih reforme. Tako je do konca dvajsetih let prejšnjega stoletja fašističnemu režimu uspelo zatreti vsakršno zakonito dejavnost manjšine. Po prepovedi slovenskega jezika v javnosti, poitalijančevanju šol in krajevnih imen so junija 1927 fašistični sekretarji obmejnih provinc ugotovili, da so slovanska društva in njihova dejavnost močno v napoto fašističnim oblastem, zato so zahtevali zamenjavo slovenskih učiteljev in duhovnikov z italijanskimi. Tretja zahteva »federalov« je bila, da je treba ustvariti mrežo fašističnih organizacij, »črna srajca pa naj bo simbol moči in nadvlade in naj bo prisotna v vseh domovih Julijske krajine«. Akcijo bi moral izpeljati notranji minister, Mussolini pa je v posebni zaupni okrožnici zapisal, da do 1. oktobra 1928 ne sme obstajati niti delovati katero koli slovansko društvo oziroma izhajati noben slovanski časopis. S tem odlokom so bila do konca poletja 1927 razpuščena še zadnja slovenska in hrvaška društva na območju Julijske krajine, v letu 1928 pa še politične stranke, periodični tisk in obe združni zvezi v Trstu in Gorici.

Gentilejevo reformo so njegovi nasledniki nenehno popravljali ter s temi popravki poudarjali politično funkcijo šole v okolju pedagogike totalitarnega režima in njeno sovpadanje s cilji fašistične stranke in države. Mussolini jo je označil kot »najbolj fašistično med vsemi reformami«.

Fašistični režim je leta 1939 pripravil novo šolsko reformo in njena načela predstavil v »Deklaraciji o šoli« (*Carta della scuola*, 15. februar 1939), ki jo je izdelal šolski minister Giuseppe Bottai. Ta se je zgledovala po najsodobnejših pedagoških načelih povezovanja humanistične in naravoslovne izobrazbe ter med šolske dejavnosti vključila tudi ročno delo, predvsem pa poudarjala politično totalitarno funkcijo šole.

Na področju mladinske vzgoje je bila režimu še najbolj konkurenčna organizacija »Katoliška akcija« (*Azione cattolica*). Čeprav je fašizem upošteval katolicizem kot orodje za doseg konsenza, se je imel za nacionalno in državno laično religijo ter je od državljanov zahteval popolno predanost. Tako se ni obotavljal načenjati sporov s Cerkvijo (npr. leta 1931 in 1938), ki je po svoji plati obtoževala fašizem, da razširja poganstvo in malikovanje države ter zahteva monopol nad vzgojo otrok v skladu s svojo doktrino in pogledom na svet (Gentile, 2010, 37).

Ocene in kritike Gentilejeve šolske reforme so se pričele kmalu po njegovi smrti, ne toliko v obliki nasprotovanja oziroma izključevanja kot v obliki njene odstranitve. Zahvaljujoč delu nekaterih strokovnjakov, ki pa so bili pogosto v medsebojnih polemikah, je bil Gentile po mnenju katoliškega filozofa Avgusta del Noceja mislec sekularizacije in razkroja transcendence v praksi – v tem precej blizu Marxu – velikega pomena celo za sam italijanski komunizem ob vzponu v času Antonia Gramscija. Ob tem naj poudarimo, da je že v reviji *L'Ordine Nuovo* Piero Gobetti leta 1921 napisal, da je »Gentile resnično oblikoval našo filozofsko kulturo«. Povsem drugačnega mnenja je bil Gennaro Sasso, ki je menil, da bi morala biti znova ovrednotena pogubna Gentilejeva politična praksa, katere »strastno sprejemanje fašizma je bilo morda le na besedah, ne pa v dejanjih«. To, kar bi morali še preučevati, nadaljuje Sasso, pa je »filozofija od primera do primera« in med njimi »fašizem ni, niti ne more biti v nobeni povezavi«. Po Martinu Becksteinu pa ravno Gentilejeva filozofija predstavlja »fašizacijo aktualizma« in zato predstavlja »deformacijo idealizma«. Onstran politične pripadnosti mu zgodovinar Leo Valiani pripisuje pomemben filozofski pomen, ko pravi: »Giovanni Gentile je bil fašist in je z lastnim življenjem plačal svojo zvestobo fašizmu. Toda bil je tudi globok mislec in sta ga kot takega v prvem povojnem času pripoznala tudi Gramsci in Togliatti.« Z namenom, da bi poglobili študije o življenju in delu filozofa Giovannija Gentileja, so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Rimu osnovali »Inštitut za Gentilejeve študije« pod vodstvom Antonia Fede (*Istituto di studi gentiliani di Roma*) in »Fondacijo Giovanni Gentile«, ki je imela od leta 1982 svoj sedež na Filozofski fakulteti univerze v Rimu »*La Sapienza*«, ki ji je predsedoval Gennaro Sasso.

Gentilejevo filozofijo naj bi cenil tudi laični filozof Emanuele Severino in ga označil za »enega najpomembnejših tvorcev svetovne kulture«, medtem ko je po mnenju Nicola Abbagnana »Gentile prav gotovo romantik, morda celo zadnja najbolj ugledna figura evropskega romanticizma«. Leta 1994 mu je italijanska državna pošta posvetila znamko, pravzaprav edinemu iz prvih vrst fašističnega režima, s tem pa mu je italijanska republika izrazila svoje spoštovanje. V nekem prispevku, ki je izšel leta 2010 po njeni smrti, je italijanska novinarka in pisateljica Oriana Fallaci obžalovala njegovo smrt in ostro kritizirala atentat, ki ga je florentinska skupina GAP sredi aprila leta 1944 izvedla nanj.

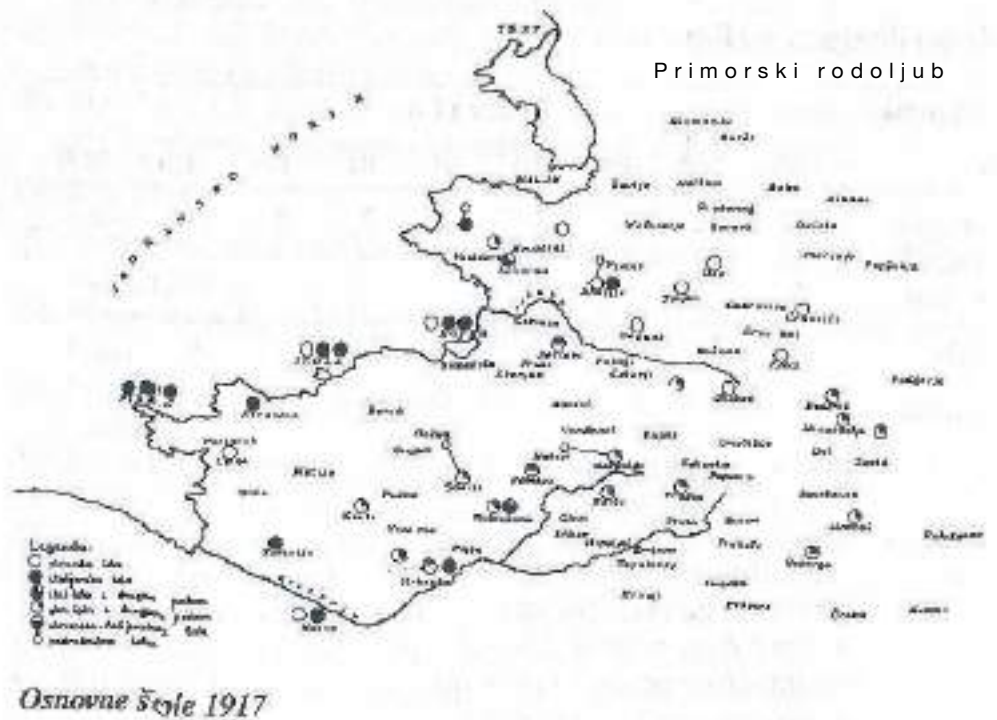
Mreža šolstva v Avstrijskem primorju pred prvo svetovno vojno

Razvoj slovenskega šolstva v Istri in na Tržaškem je bil ena od pogostih žgočih tem deželno-zborskih razprav, pri tem vprašanju pa se je močno angažiralo zlasti politično društvo Edinost v Trstu. Na zborovanju v Trstu 12. decembra 1909 so sprejeli resolucijo, s katero so slovenske in hrvaške poslance pooblastili, naj pri vladi vložijo zahteve po ustanavljanju slovenskih osnovnih in tudi srednjih šol tako v Trstu kot širši okolici.

Ustanavljanju slovenskih šol se je namreč upiral italijanski liberalno-nacionalni tabor, ki je hkrati predstavljal poslansko večino v istrskem deželnem zboru. V večji izobraženosti srednjih in nižjih slojev so videli nevarnost za izgubo svojega gospodarskega in kulturnega primata, zato so npr. zahteve po ustanovitvi 18 šol v koprskem okraju pri deželnem odboru v Poreču leta ležale brez ustreznega odgovora. Na skupnem sestanku poslanskih skupin na Dunaju v začetku aprila 1911 so se vendarle dogovorili za napredek slovenskega in hrvaškega šolstva v Istri ter v ta namen vložili tudi znatna sredstva v deželno-zborski sklad za višje plače učiteljem.

Avstrijska politika do slovanskega življa se je namreč znatno spremenila po štetju prebivalstva leta 1910, ko je številčno razmerje med italijanskim in slovanskim prebivalstvom pokazalo občuten porast slovanskega prebivalstva in temu primerno izpolnjevanje zakonskih določil. Poslanec Vjekoslav Spinčić je v dunajskem parlamentu 12. marca 1912 vložil interpelacijo proti italijanskemu taboru, ki da načrtno zadržuje širjenje slovanskega šolstva, kar je končno Okrajni šolski svet v Kopru prisililo k temu, da so npr. nekatere osnovne šole razširili z dvorazrednih na trirazredne (Sp. Škofije, Lazaret), na območju političnega okraja Koper pa je bilo zgrajenih še nekaj osnovnih šol (Topolovec, Pomjan, Rakitovec, Boršt

pri Marezigah). Ustanavljanje šol v Istri leta 1913 je bilo v bistvu le uresničevanje sklepov deželnega šolskega sveta za Istro z dne 7. januarja 1913, ki je pristal na to, da bo še istega leta odprl 13 novih šol, od tega devet s hrvaškim, tri s slovenskim in eno z italijanskim učnim jezikom. Od načrtovanih so bile v političnem okraju Koper ustanovljene le štiri šole. Po uradnih podatkih je bilo leta 1913 v Istri 35 slovenskih šol s 76 učitelji in učiteljicami, učenk in učencev pa je bilo 5.770. Deželni odbor je sprejel tudi sklep, da se v letu 1914 ustanovi osnovna šola še v Sv. Petru, Sočergi in Podpečih, nastale pa so pobude še za odprtje šol v Babičih, Prešnici in na Tinjanu. Hujši problemi so nastali ob predlogu, da se slovenska šola ustanovi tudi v Kopru, saj naj bi po mnenju občinskega sveta postala »nekoristno breme« in »žalitev za nacionalno pravo in čustva italijanskega življa«. V Kopru je sicer že obstajala ciril-metodijska šola, najbližja javna ljudska šola s slovenskim jezikom pa je delovala v Pradah. Toda vloga z dne 10. oktobra 1911 kaže, da je bilo stališče občinskega sveta iz trte izvito, saj so v vlogi (64 podpisnikov) opozorili, da v Kopru živi kakih tisoč pripadnikov slovenskega in hrvaškega rodu, da je okolica mesta povsem slovenska, a je kljub temu tu dvojno šolsko okrožje; npr. v Lazaretu je šola z nekaj slovenskimi, a tudi dvema italijanskima razredoma, bliže samemu mestu pa ni nobene šole, zato morajo otroci obiskovati mestno šolo, kjer pa je učni jezik zgolj italijanski. Vse slovenske družine so torej tako v okolici kot samem mestu primorane svoje otroke pošiljati v italijanske šole, kjer pa slovenskim otrokom ni zagotovljeno kako posebno napredovanje. V letu 1910/11 si je zato slovensko prebivalstvo omislilo zasebno šolo, v katero se je vpisalo 72 otrok, a ker ni bilo zagotovljenega financiranja, jih je v šolskem letu 1911/12 ostalo le še 49, učno pomoč pa je plačevala Družba sv. Cirila in Metoda za Istro. Za ustanovitev redne javne šole so zaprosili tudi v Dekanih, podružnična šola pa je nastala tudi v Tinjanu (Kramar, 1991, 281).

■ Območje slovenskega dela Istre, kjer so tja do leta 1917 delovale slovenske ljudske šole, razen v Piranu, po podatkih uradne statistike pa je bilo ob koncu šolskega leta 1918/19 v takratnem koprskem okraju 28 slovenskih šol s 4.855 učenci in 53 učitelji.

V letih 1911–1913 so bile odprte tudi enorazredne ljudske šole v Ricmanjih, Dolini, Truškah in Predloki, vendar se je z ustanavljanjem novih šol zmanjševalo število podružničnih in pomožnih šol, odnos italijanskih šolskih oblasti do slovenske šole pa se kaže tudi v disciplinskih postopkih, premestitvah, plačah in podobno. Različen je bil tudi odnos do italijanščine na slovenskih šolah. Tako je npr. občinski šolski svet v Marezigah, ki ga je vodil župan Matej Kocjančič, na seji 19. decembra 1912 sprejel sklep, da se na dvorazredni ljudski šoli s slovenskim učnim jezikom odpravi italijanščina kot predmet, uvede pa se pouk italijanščine kot relativno obvezen predmet od tretjega šolskega leta naprej. Po seznamu iz leta 1914 so italijanščino poučevali le na slovenskih šolah v Kortah nad Izolo in na šolski ekspozituri v Plavjah. Na slovenskih šolah v Marezigah, Šmarju, Truškah, Movražu, Borštu, Rakitovcu in pri Sv. Antonu italijanščine niso poučevali.

Edinost je v času pred prvo svetovno vojno nenehno zaostrovala boj za slovenske šole in v resoluciji z dne 24. maja 1914 je pozvala v boj za nove šole, za izboljšanje kmetijskega pouka, stanovsko solidarnost itd.

Z izbruhom prve svetovne vojne je Avstrija razpustila istrski deželni zbor in odbor, njegove naloge pa je prevzela Deželna upravna komisija za Istro. Z delom so nadaljevali deželni šolski svet ter okrajni in občinski šolski sveti.

Kljub vojnim razmeram je bilo do 1. maja 1917 v Istri ustanovljenih še nekaj novih slovenskih in hrvaških šol, a ker je primanjkovalo šolskih prostorov in učiteljskega kadra, te niso mogle v celoti zaživeti, neka-

Učenci deške šole v Ilirski Bistrici
v šolskem letu 1922/23

tere pa so celo zaprli. Po nekaterih podatkih (Božo Milanović) naj bi do leta 1918 število slovenskih šol v Istri znašalo 45, po podatkih Virgilija Ščeka pa naj bi bilo na območju političnega okraja Koper kar 57 slovenskih šol s 96 učitelji.

Močno oporo proti poitalijančevanju oziroma proti delovanju *Lege Nazionale* so od leta 1893 dalje predstavljale Družbe sv. Cirila in Metoda, katerih cilj je bil tudi »podpirati in pospeševati hrvatsko in slovensko šolstvo v Istri na katoliško-narodni podlagi«. Družba je ustanavljala in vzdrževala stalne in občasne šole s hrvaškim in slovenskim jezikom, nastavljala učitelje, delila podpore in nagrade, izdajala šolske knjige in učbenike, ustanavljala potujoče knjižnice, organizirala poučno-zabavne prireditve itd. Celih 25 let je bil tajnik družbe za Istro Viktor Car Emin, vrsto let pa je bil njen predsednik Vjekoslav Spinčić. Na letnem občnem zboru v Trstu 22. septembra 1912 so ugotovili, da na območju Avstrijskega primorja deluje 110 podružnic s 17.000 člani, najbolj delavne pa so bile podružnice sv. Cirila in Metoda v Trstu in na istrskem podeželju, seveda pa se niso mogle nikoli meriti z materialnimi možnostmi *Lege Nazionale*. Zato je na istrskem podeželju hkrati potekala tudi borba proti italijanski *Legi Nazionale*, ki je dobivala podporo istrske deželne vlade in društva Dante Alighieri iz Italije.

Na protestnem zborovanju Edinosti v Trstu dne 11. oktobra 1912 je eden vodilnih politikov slovenskega nacionalno-liberalnega tabora in društva Edinost Otokar Rybař izjavil, »da ima Avstrija za naše šolske razmere dvojna merila: zanjo je šolsko vprašanje vprašanje politike in nacionalne pripadnosti, ne pa kulture. V Avstriji ne odločajo potrebe, temveč politična moč, saj nekateri v Avstriji dobijo šole, čeprav jih ne potrebujejo. V Avstriji je v navadi kravja kupčija in narodi se morajo boriti za vsako novo koncesijo.« V resoluciji je bilo med drugim rečeno, da Avstrija zanemarja slovensko šolstvo, da s slovenskim denarjem gradi italijanske šole in da vlada odlaša s poddržavljanjem ciril-metodijskih šol (Kramar, 1991, 298).

Najbolj usodna je bila preselitev trojezičnega koprškega učiteljišča v Gorico oziroma Kastav leta 1907/8 oziroma 1909, saj se je hkrati s tem preselila tudi vадnica, kjer so poučevali otroke v maternem jeziku, Slovenci v Kopru in okolici pa so ostali brez ene od slovenskih šol. Nadomestila jo je v letu 1910/11 ustanovljena ciril-metodijska šola, toda ker ni bilo denarja za plačevanje dveh učiteljev, so morali število učencev znižati z 72 na 45. Velike težave je imela taka šola tudi v Luciji pri Portorožu (1912), postala je namreč trn v peti italijanskim nacionalistom.

Pred prvo svetovno vojno pa lahko sledimo dejavnosti mnogih prosvetnih društev, npr. slovenskemu Učiteljskemu društvu za koprski okraj, ki se je osnovalo že leta 1881 in se je kmalu včlanilo v Zvezo slovenskih učiteljskih društev s sedežem v Ljubljani ter v Zvezo avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. Na območje severne Istre je s svojo dejavnostjo posegalo tudi Katoliško društvo slovenskih učiteljev na Primorskem, ustanovljeno leta 1900, ukinjeno pa julija 1910. Slovenski učitelji tega območja so se vključevali tudi v Učiteljsko društvo okraja Volosko, ustanovljeno leta 1897 in preimenovano v Učiteljsko društvo za Istro »Narodna prosvjeta« s sedežem v Pazinu. To je bilo član Zveze učiteljskih društev v Ljubljani, ki je izdajala strokovno glasilo »Učiteljski tovariš«, Narodna prosvjeta pa se je leta 1912 pridružila tudi Zvezi avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev.

Po drugi strani so tudi italijanski učitelji z nekoliko zamude ustanavljali svoje strokovne organizacije. Tako je leta 1905 nastala Federacija italijanskih učiteljev (*Federazione regionale degli'insegnanti italiani*), ki so si zadali nalogo povezati vse italijanske učne moči v Avstrijskem primorju. Na izrednem zborovanju Zveze italijanskih učiteljev (*Lega degli'insegnanti italiani*), ki je potekalo 5. decembra 1912, je Ferdinando Passini v navzočnosti 1.200 italijanskih učiteljev napadel avstrijsko vlado, ji očital krnjenje državnega temeljnega zakona in najavil boj na nož proti avstrijski vladi in Slovanom, v sprejeti resoluciji pa so izpostavili protest proti ustanavljanju slovenskih šol v Trstu oziroma širšem območju Avstrijskega primorja.

Pred prvo svetovno vojno so delovala tudi nekatera dijaška društva; med najaktivnejšimi je bilo Akademsko društvo Adrija, nastalo leta 1904. Leta 1905 je imelo odmevno zborovanje oziroma kongres v Trstu, nato pa šele leta 1910, medtem ko je na območju severnega dela Istre delovalo Slovensko akademsko

ferialno društvo Balkan–Trst, v samem Trstu pa Dijaško podporno društvo, katerega osnovni cilj je bil nuditi podporo dijakom slovenske narodnosti iz Trsta in okolice. V Istri je na nacionalni in verski podlagi nastalo »Hrvatsko-slovensko katoliško akademsko ferialno društvo Dobrila« s sedežem v Pazinu.

Italijanske šole in vloga društva Lega Nazionale pred prvo svetovno vojno

Že leta 1885 je istrski deželni zbor razpravljal o italijanskih šolah na narodnostno mešanih območjih ter zahteval ustanovitev tako italijanskih kot slovanskih oddelkov, starši pa naj bi odločili, v kateri oddelek bodo vpisali svoje otroke. Dejanskih potreb po novih italijanskih šolah zaradi večinskega slovanskega prebivalstva na podeželju ni bilo, a deželni zbor je kljub temu izglasoval denar za razširitev šol oziroma za nove italijanske šole, ki so nastajale tudi na strnjenem slovenskem ozemlju, npr. v Krkavčah, Lazaretu in Sp. Škofijah. Čeprav je bilo po ljudskem štetju leta 1900 v šolskem okolišu Krkavče 518 Slovencev in 85 Italijanov, je komisija 27. avgusta 1906 sprejela sklep, da se v Krkavčah osnuje italijanska šola, saj naj bi se od 17 roditeljev devet odločilo za italijansko šolo, šest za slovensko in dva za slovensko-italijansko. Za italijansko sta seveda glasovala pomjanski župan Antonio Bartolich in občinski delegat Matteo Bonazza, zapisnik pa so podpisali koprski okrajni glavar in predsednik okrajnega šolskega sveta Guido Polley, okrajna šolska inšpektorja – za slovenske šole Henrik Dominko, za italijanske pa Giuseppe Parentin – ter delegat deželnega odbora dr. Ubaldo Scampicchio. Prebivalci pomjanske občine, kamor so sodile tudi Krkavče, so nasledili italijanski propagandi, zlasti župana Bartolicha, ki je predlagal, naj bo učni jezik v javnih ljudskih šolah v Krkavčah in Koštaboni izključno italijanski, saj naj bi bili krajani v stalnih trgovskih in drugih stikih s Koprom in Trstom, dopisi na obe krajevni občini pa naj bi v glavnem prihajali v italijanskem jeziku (Kramar, 1991, 336).

Vodja mešane ljudske šole na Pomjanu učitelj Fran Bernetič je 6. oktobra 1911 obvestil krajevni občinski svet, da se je v slovenski oddelek vpisalo 76 učencev, v italijanskega pa 54, a po priimkih sodeč so morali privrženci italijanske stranke storiti vse, da bi Slovenci svoje otroke vpisali v italijansko šolo, ki je bila ustanovljena leta 1912 (za začasnega učitelja je bil na mešani italijanski ljudski šoli imenovan Vladimiro Compost). Italijanska šola v Koštaboni je bila sicer ustanovljena 21. januarja 1912, odprta pa šele 10. novembra 1913. Zanimivo je, da se po vstopu Italije v vojno aprila 1915 število italijanskih šol ni bolj povečalo. Ohranjen je tudi dopis z dne 15. aprila 1916, da se v vojnem času italijanske šole ne bodo odpirale.

Že leta 1880 je bilo na Dunaju ustanovljeno Nemško šolsko društvo (*Schulverein*) z namenom, da bo delovalo za razvoj nemškega šolstva v avstrijskih deželah z narodnostno mešanim prebivalstvom, s tem pa se je pričela tudi akcija zaščite nemške manjšine. Proti nemškemu šolskemu društvu na območju Južne Tirolske pa so sloji italijanskega liberalno-nacionalnega tabora ustanovili društvo *Pro Patria*, ki je konec leta 1886 razširilo svoje delovanje tudi na Istro. Kot nepolitično društvo ga je državno namestništvo v Trstu ustanovilo s posebno odločbo z dne 20. oktobra 1888 in kmalu formiralo krajevna društva v Kopru, Miljah, Buzetu in drugje, a je dokaj hitro pokazalo svoj iredentistični značaj. Na generalni skupščini v Trstu 29. junija 1896 je namreč soglasno sprejelo sklep o svojem polnem pristopu k društvu Dante Alighieri s sedežem v Rimu in javno razglasilo svoje namere po priključitvi tega območja k Italiji ter izražalo sovražen odnos do Avstrije. Notranji minister Eduard Taaffe je na ta dejstva kmalu opozoril in zato je deželno sodišče v Trstu 21. avgusta 1890 društvo razpustilo. Toda dobre tri tedne po njegovi razpustitvi je z italijanske strani prišel nov predlog za ustanovitev društva *Lega Nazionale*, ki naj bi skrbelo za jezik in kulturo v krajih Avstrijskega primorja. Kljub temu da je policija znova ugotovila njegovo iredentistično naravnost, je menila, da ni nevarno, saj naj bi bili glavni pobudniki v Italiji okrog stranke *Progresso* ter izdajatelji listov *Il Piccolo*, *Indipendente* in drugih, *Lega Nazionale* s svojimi aktivnostmi pa se ji ni zdela problematična. V naslednjih letih so bile tako brez problemov ustanovljene podružnice v Kopru, Izoli, Piranu in drugod,

Lega Nazionale, nastala leta 1891 v Poreču, je sčasoma prerasla v masovno organizacijo italijanskega nacionalnega gibanja v Avstrijskem primorju in na Tridentinskem, svoje podružnice pa ustanavljala tudi v povsem slovenskih in hrvaških okoljih s ciljem, da bi pospeševala ustanavljanje in vzdrževanje italijanskih šol na etnično in jezikovno mešanih območjih.

žal tudi v nekaterih vaseh istrskega zaledja, kot npr. v Krkavčah, Novi vasi, Pomjanu, Gažonu, Sergaših in Topolovcu, v Marezigah pa so njeno delovanje odločno zavrnil.

Lega Nazionale si je zlasti prizadevala za ustanavljanje italijanskih šol v povsem slovanskem okolju. V 2. členu njenega statuta je bilo namreč napisano, da društvo stremi zlasti k temu, da z denarnimi podpora- mi ter pridobivanjem učiteljev in učnih pripomočkov ustanavlja šole, otroške vrtce in potujoče knjižnice ter s tem uresničuje svoje cilje. Na osmem kongresu, ki se je odvijal v Trstu 1. julija 1902, je Ricardo Pitteri takole orisal namen *Lege Nazionale*: »Naša zveza deluje za dom in družino, za ljudstvo, iz katerega je izšla, vzgaja otroke, ki jih šteje za Italijane ... Jezik je intelektualno bogastvo, duša narodov, moramo ga varovati zlasti tu na jezikovnih mejah, kjer našemu ljudstvu preti nevarnost. Tam so naši otroški vrtci in šole, trdnjave z učitelji in knjigami ...« Kljub številnim interpelacijam in opozorilom slovanskih poslan- cev v dunajskem parlamentu in člankom v Edinosti ter drugih slovanskih listih je *Lega Nazionale* ne- moteno delovala naprej. Na občnem zboru v Kopru 28. junija 1896 so udeleženci vzklikali »Viva l'Italia«, »Viva Garibaldi«, »Viva il re Umberto«, »Viva l'Istria italiana«.

Že takoj po ustanovitvi je »na tem skrajnem robu Italije, ki je bolj pomemben od drugih, ker je v večji nevarnosti«, kot so poudarjali, začela z ustanavljanjem italijanskih otroških vrtcev, šol in zabavišč ter seveda z načrtnim poitalijančevanjem otrok in odraščajoče mladine (Podgorje, Kolomban, Čampore, Bo- žiči, Krkavče). Čeprav je *Lega Nazionale* razpolagala z velikim premoženjem, ki se je s članarino, darovi, volili itd. letno povečevalo, je italijanska poslanska večina v deželnem zboru za te šole izglasovala še posebne dotacije iz deželnega proračuna (leta 1904 letna dotacija 10.000 kron, kar so izplačevali v letih 1905–1908).

Do delnega preobrata na šolskem področju je sicer prišlo leta 1907 oziroma po veliki volilni zmagi slovan- skega tabora na državnozbornih volitvah 14. maja 1907. Tedaj so slovenski in hrvaški poslanci nekoliko lažje zaostri- li boj za odprtje novih slovenskih in hrvaških šol v Istri. Pri tem je poslanec Vjekoslav Spinčić navedel, da je 136.000 Italijanov imelo v Istri 198 razredov, 190.000 Slovencev in Hrvatov le 140 razredov, 15.000 slovanskih otrok pa ni imelo šolskega pouka, ker je deželni odbor odklanjal izgradnjo novih slo- vanskih šol, pri sprejemanju učiteljskega kadra pa so imeli veliko prednost zlasti italijanski učitelji.

Deželni šolski svet je na podlagi komisijskih ogledov leta 1907 vendarle sklenil, da se za davčno občino Milje zgradi- ta dve samostojni enorazrednici v Božičih, Hrastovljah, Tinjanu, Borštu pri Marezigah in v Podgorju ter hrvaške šole v Pregari. Občina Marezige je z občinskim posojilom in državno subvencijo avgusta 1908 začela graditi tako imenovano jubilejno šolo v Truškah. Slovenski del Istre je namreč do- dobra izkoristil proslavljanje 60-letnice vladanja avstrijskega cesarja Franca Jožefa za izgradnjo novih šol. Tako so zgradili štirirazredno ljudsko šolo z otroškim vrtcem v Dolini, dvorazredno ljudsko šolo v Boljuncu, v Dekanah je zrastle »zavetišče osirotelih otrok«, občina Marezige pa je, kot rečeno, začela av- gusta 1908 graditi jubilejno šolo v Truškah.

Kljub temu so avstrijske oblasti tja do prve svetovne vojne v Istri in na Tržaškem zadrževale prepotrebni razvoj slovenskega šolstva, kjer so le mogle, a italijanska zasedba Primorske leta 1918 je zlasti s prihodom fašizma na oblast leta 1922 privedla do njegovega popolnega uničenja.

Italijanska zasedba Primorske in njen odnos do slovanskega šolstva ter uvedba Gentilejeve šolske re- forme

Primorsko ozemlje, ki ga je novembra 1918 zasedla italijanska vojska, je bilo z rapalsko pogodbo januarja 1921 priključeno Kraljevini Italiji. Poimenovali so ga Julijska krajina (*Venezia Giulia*), obsegalo pa je nek- danje avstrijske dežele Goriško-Gradiščansko, Trst in Istro, od leta 1924 pa je Italiji pripadala tudi Reka.

Že oblasti v Kraljevini Italiji niso znale oziroma hotele upoštevati etnične, jezikovne in kulturne poseb- nosti novih pokrajin ter se soočiti z drugače govorečimi državljani, ki so jih smatrali za tujce »*allogene*« oziroma »*alloglotte*«. Oblasti so takoj zavzele ostre ukrepe proti slovenski in hrvaški skupnosti v Julijski krajini, ki je štela okoli 550.000 oseb, od tega približno 330.000 Slovencev.

Italijanske oblasti so zlasti v slovenskih šolah videle veliko nevarnost, da se izrodijo v protiitalijanska žarišča odpora, a je bilo zanje to bolj ali manj povezano le z nacionalno osveščenostjo učiteljev. »Ni le drugojezična šola tista, ki ustvarja predsodke in sovraštvo proti italijanstvu, temveč duh, ki se ustvarja na teh šolah. Dokler bodo šole zaupane sedanjemu slovenskemu učiteljskemu kadru, ki je v veliki večini

nezanesljiv in nepopravljivo nasproten italijanskemu režimu, bodo drugojezične šole nosilec protitalijanske propagande in jugoslovanskega iredentizma ...»

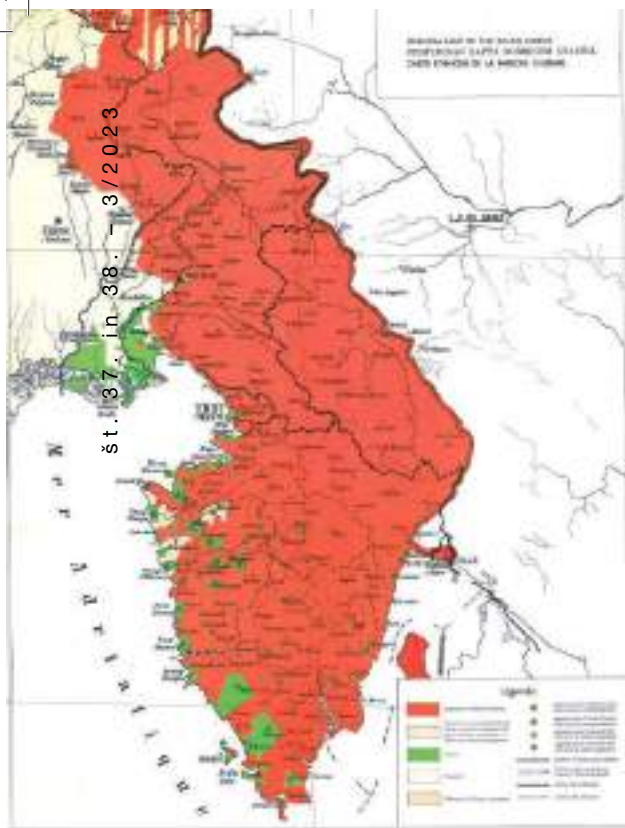
Po zasedbi tega ozemlja so italijanske oblasti torej začele nemudoma razmišljati, kako se lotiti raznarodovanja slovenske šole. To kaže poročilo, ki ga je šolski urad Generalnemu civilnemu komisariatu poslal ob zaključku šolskega leta 1918/19. V poglavju o jezikovnih območjih Julijske krajine predlaga: Julijska krajina naj se razdeli na tri ločena območja: v prvo, ki je čisto italijansko, sodi ozemlje, kjer je 85 od 100 % učencev italijanskih šol; v drugo območje ozemlje, kjer je prebivalstvo po narodnosti mešano; tretje območje pa je čisto slovansko. V prvem območju naj bo učni jezik izključno italijanski in naj na te šole namestijo učitelje iz drugih provinc Italije. Ukrep bo sprostil sedanje domače učiteljstvo, ki bo tako na voljo za jezikovno mešano območje. Na drugem območju naj bo glavni učni jezik italijanski. Ker bo pomembno visok odstotek neitalijanskih učencev in bo politični položaj to tudi terjalo, pa naj bo na prošnjo staršev uvedenih nekaj tedenskih ur pouka v maternem jeziku, in sicer na način, da bi to določili od primera do primera. Predlog tudi ne izključuje možnosti, da bi v nekaterih primerih, kjer je večina učencev slovanske narodnosti, poleg italijanske bile tudi samostojne slovanske šole. Na šole drugega območja naj bi poleg tega nameščali učitelje iz Julijske krajine, ki naj bi s pošolskimi aktivnostmi podprli asimilacijsko delo šole. Tudi na tretjem, povsem slovanskem območju naj bi poučevali učitelji s Primorske. Nujno pa je, da se v pošolsko aktivnost vključi tudi *Lega Nazionale*. Ta se je dejansko nemudoma odzvala pozivu in začela svoj program prilagajati novim razmeram in okoliščinam. V njenem manifestu iz leta 1920 je zapisano, da je treba nalogi dati kar najširšo podporo in novo usmeritev ter okrepiti njeno delovanje predvsem na predšolskem področju in pošolskih dejavnostih (Marušič, 1995, 32).

Organizacija slovenskega šolstva je bila torej nenehen predmet razprav, pa tudi sporov na lokalnem in deželnem nivoju. Sprva so oblasti predlagale ustanavljanje slovenskih šol le na strnjemem slovenskem ozemlju, drugod pa snovanje privatnih šol pod državnim nadzorstvom. Že doslej je državno nadzorstvo omogočalo nenehno šikaniranje učiteljev, njihovo premeščanje, odstavitve itd. Eden od italijanskih nadzornikov je v dnevniku *Il Piccolo di Trieste* zapisal: »Jugoslovani naj vedo, da niso več v večjezični državi in da ni več v veljavi paragraf 19 avstrijske ustave, marveč se nahajajo v državi z enotno narodnostjo, proti kateri so oni le v manjšini. V povsem jugoslovanskih krajih (tudi v nekaterih predelih Istre) so lahko ljudske šole tudi jugoslovanske, kar je vlada pripravljena sprejeti, a v mešanih krajih lahko kvečjemu dovolimo otvoritev kake privatne šole ...» (Kramar, 1982, 199).

Italijanska šolska politika je šla dokaj hitro v smeri preganjanja slovenskih učiteljev in ustanavljanja italijanskih šol. Oblasti so tako dokaj hitro nastopile zlasti proti slovenskim učiteljem; veliko je bilo interniranih, kar je posledično vodilo do zapuščanja istrskega podeželja in bega prek meje na jugoslovanska tla. Že ob koncu leta 1920 so oblasti zaradi tega delale na tem, da preprečijo vrnitev slovenskih učiteljev na prejšnja delovna mesta. Generalni civilni komisariat za Julijsko krajino je s posebno okrožnico obvestil lokalne oblasti, zlasti okrajne civilne komisarje, da so tisti učitelji, ki se po koncu vojne niso vrnili na svoja službena mesta, oz. tisti, ki so odšli v Jugoslavijo, dejansko prekinili svoje službeno razmerje in nimajo pravice do pokojnine. Tako izpraznjena mesta pa se lahko izpopolnijo le na podlagi razpisov oziroma natečajev, a morajo v prošnjah za namestitev okrajni šolski sveti strogo preveriti »moralno obnašanje in politično predanost novemu režimu« (Kramar, 1982, 200).

Boj za preživetje slovenskega šolstva je tako že pred prihodom fašizma na oblast postajal čedalje težji. Zlasti se je to pokazalo pri razpisih mest za ravnatelje in učitelje po manjših krajih, pomanjkanje učiteljskega kadra pa so okrajni šolski sveti začeli reševati z nameščanjem italijanskih učiteljev, ki so prihajali iz povsem italijanskih okolij. Stanje v slovenskih šolah je moralo biti res porazno, sicer tajnik političnega društva Edinost v zvezi s pripravami na volitve sredi maja 1921 ne bi napisal: »... Če se pomisli, kako malo ljudi še imamo v Istri, ki imajo sploh kak razred ljudske šole ...» (Kramar, 1982, 201). Ob takšni šolski politiki ni čudno, da je v koprskem političnem okraju po italijanski zasedbi s šolskim poukom prenehalo kar 16 šol z 18 razredi, oblasti pa so ustanovljale italijanske šole, če je le nekaj ljudi izrazilo željo po tem. Sredi leta 1920 je Generalni civilni komisariat odredil, da je treba italijanske šole, ki so bile pred kratkim odprte, podpirati in vzpodbujati vpis domačega prebivalstva z vsemi možnimi sredstvi, saj so kmalu zaznali, da slovenski otroci italijanskih šol niso marali obiskovati, zlasti po množičnem nameščanju italijanskih učiteljev.

Fašistični režim, ki je prišel na oblast oktobra 1922, je nameraval popolnoma izbrisati slovensko in hrva-

Ozemlje Julijske krajine z rapalsko mejo iz leta 1920, ki je obsegalo nekdanje avstro-ogrske dežele Goriško-Gradišcarsko, Trst, Istro ter otoka Cres in Lošinj z okrog 550.000 Slovenci in Hrvati.

ško manjšino na tleh Julijske krajine. Temu so fašistični ideologi rekli »*bonifica etnica*« in »*fascismo bonificatore*«. Poleg sistematičnega uničenja vsega organiziranega življenja Slovencev in Hrvatov na narodnem, političnem, gospodarskem, kulturnem, verskem, jezikovnem, šolskem in socialnem področju je treba dodati še dejstvo, da slovenski in hrvaški videz dežele ni izginjal samo s spreminjanjem njegove zunanje podobe, temveč tudi s sistematičnim poitalijančevanjem krajev, gora in rek ter seveda z izključevanjem slovenskega in hrvaškega jezika iz uradov, ustanov, sodišč, javne uprave, šol in cerkva. Mlajše generacije so se morale šolati zgolj v italijanskem jeziku po znani Gentilejevi šolski reformi, vpeljeni leta 1923.

Fašizem je izrabil nasilje do neslutnih možnosti, saj je postalo sestavni del delovanja fašističnega režima. Nasilni ukrepi so bili v bistvu sprejeti kot pravni in formalni akti oziroma kot del uradne zakonodaje, ki jo je režim priredil in podredil svojim interesom in politiki, kar pa je dokaj kmalu rodilo odpor, kasneje pa upor (Pahor, 2004, 157). Znan je primer, da so že 10. aprila 1921 piranski fašisti grozili krkavškemu kmetom, da jim bodo požgali hiše, če ne bodo svojih otrok poslali v italijansko šolo.

Engelbert Besednjak je v rimskem parlamentu 13. maja 1926 dejal: »Ko bodo naše šole odpravljene in učitelji odstavljeni, se bo spremenila sleherna slovenska družina v šolo in vse matere in vsi očetje bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in našo narodno zavest.«

Kot je znano, je bil s t. i. Gentilejevo šolsko reformo, uzakonjeno 1. oktobra 1923 in objavljeno v Uradnem listu pod št. 2185 z dne 24. oktobra 1923, slovenski šoli zadan smrtni udarec. Slovensko šolo sta prizadela zlasti dva člena, in sicer člen 4, ki je določal, da je v vseh šolah učni jezik postal italijanski, pouk slovenščine pa je bil predviden le v dodatnih urah, in 17. člen tega zakona, ki je določil tudi rok odmiranja slovenske šole. V šolskem letu 1923/24 naj bi se v vseh drugorodnih šolah v 1. razredu uvedla italijanščina kot učni jezik, naslednje šolsko leto v 2. razredu itd. Leta 1927 naj bi bilo končano poitalijančenje drugorodnih šol. Na videz nedolžen zakon z naslovom »*Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell'Istruzione popolare*« (Odredba o šolskih stopnjah in didaktičnih programih za pouk na osnovnih šolah), ki ga je skoval Giovanni Gentile po nareku Benita Mussolinija, je, kot rečeno, pomenil smrtni udarec za slovensko in hrvaško šolstvo v Julijski krajini. Gentile je proteste slovenskih in hrvaških poslancev zaradi diskriminacije slovanskega šolstva zavračal kot neutemeljene in v odgovor poslancu Karlu Podgorniku 18. februarja 1923 napovedal bližnjo objavo svojega zakona ter napoved sklenil z besedami: »Italija terja od državljanov, da govorijo državni jezik, in z upravičenim ponosom vas opozarjam, da je italijanska kultura v vseh časih svetilnik civilizacije ter čast in ponos našega ljudstva« (Marušič, 1995, 32). Poitalijančenje se je zaključilo leta 1928 in edina slovenska šola na italijanskih tleh je bila tedaj le še ciril-metodijska šola pri Sv. Jakobu v Trstu. Že ob začetku reforme 28. oktobra 1923 je dnevnik *Edinost* objavil članek »Naše šole ni več«. V njem so zapisane tudi besede, namenjene Duceju: »Mogočni g. Mussolini! Strahotni glas, ki prihaja od tega zadnjega roba Italije in iz dna duše trpečega slovenskega ljudstva, vas bo preganjal z maščevalno besnostjo vse do takrat, dokler nam ne vrnete, kar ste nam krivično vzeli, to je našo slovensko osnovno šolo ...« (J. Kramar, 1987, 430).

Nemudoma so tudi slovenski in hrvaški poslanci v italijanskem parlamentu (izvoljeni na skupni listi Jugoslovanske narodne stranke – JNS) vložili protestno izjavo, ki pa žal na italijanski strani ni naletela na kakršen koli odziv.

Ob priključitvi Reke k Italiji je KSI prvič uradno deklarirala pravico Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, vendar se deželnemu vodstvu stranke ni zdelo potrebno v volilni program aprila 1924 vključiti niti ene zahteve po nacionalnih pravicah. V točki o Gentilejevi šolski reformi, ki je prav tedaj uničujoče posegla v nacionalni razvoj manjšine, je bilo rečeno le, da ji komunisti nasprotujejo »kot predpravici vladajočega razreda«, o pravici pouka v maternem jeziku pa ni bilo nobene besede, čeprav si je glasilo

Delo le malo prej v protireformni kampanji zanjo močno prizadevalo (M. Kacin Wohinz, 1990, 25).

Ko je reforma stopila v veljavo, je bilo v Julijski krajini 464 slovenskih in hrvaških šol z 840 razredi in 52.000 učenci. Že v prvem letu po uveljavitvi so bili odpravljeni prvi razredi s slovenskim učnim jezikom, na šole so začeli prihajati italijanski učitelji, slovenske pa so odpuščali, upokojevali in premeščali. Vsemu temu se je z vsemi močmi upirala Zveza slovanskih učiteljskih društev, a je bila tudi sama v začetku avgusta 1926 razpuščena. Z razpustitvijo osrednje zveze so bila istočasno razpuščena vsa ostala krajevna slovenska in hrvaška učiteljska društva, ob razpustu pa je zveza še vedno štela 369 članov (317 Slovencev in 52 Hrvatov). Sledile so tudi preiskave na sedežih posameznih društev in pri odbornikih na njihovih domovih, saj so oblasti hotele za vsako ceno uničiti zvezo oziroma njeno članstvo, saj so dobro vedeli, kaj pomeni pouk v lastnem maternem jeziku (Pahor, 2004, 173).

V Kopru, Izoli in Piranu ter na istrskem podeželju po šolskem letu 1927/28 ni bilo več nobene slovenske osnovne ali srednje šole, le nekateri slovenski kmetje so svoje otroke ilegalno pošiljali v privatno dvorazredno trgovsko šolo pod okriljem »Trgovskega društva« v Trstu ali pa v slovensko obrtno šolo s slovenskimi paralelkami. V Trstu so pozneje organizirali tudi ilegalne tečaje slovenskega jezika, obiskovali pa so jih slovenski dijaki in celo delavci in obrtniki. Nekaj kmetov je poslalo svoje otroke tudi na slovensko mešano učiteljsko šolo v Tolmin, ki pa je tudi bilo postopno poitalijančeno (1927). Postopno ukinitvev sta dočakali tudi slovenska realka v Idriji in meščanska šola v Postojni. Nekaj let pred drugo svetovno vojno je obstajala v Trnovem deška meščanska šola kmetijske smeri (*Corso d'Avviamento personale*), v Ilirski Bistrici pa srednja šola (*Scuola media »Gabriele D'Annunzio«*).

Uničenju slovenskega šolstva pod fašizmom na tleh današnje Slovenske Istre je poseben sestavek posvetil Milan Žerjav (Obala, št. 24, 1974, str. 43–44). V njem pravi, da je Civilni komisariat v Trstu zavrnil možnost za razširitev šolske zakonodaje, ki je bila v veljavi v italijanskih provincah, zato pa so sklenili, da postopno uvedejo italijanski jezik v slovenske šole. Najprej so ukiniteli mnogo slovenskih šol v Trstu, v Kopru pa ukiniteli sedež okrajnega šolskega sveta in ga premestili v Poreč. Italijanska vojaška uprava je na zasedeno ozemlje pošiljala italijanske učitelje brez potrebnih pedagoških izkušenj in kvalifikacij ter seveda brez poznavanja slovenskega ali hrvaškega jezika.

Ob koncu leta 1925 je vlada izdala dva zakona o nadaljnjem delu slovanskih učiteljev: s prvim z dne 22. septembra 1925 je tem učiteljem omogočila poučevanje na italijanskih šolah, vendar šele po opravljenem posebnem izpitu, zakon št. 2300 z dne 24. decembra 1925 pa je pooblastil vlado, da je lahko odpustila tiste uslužbenke, ki se pri opravljanju svojega dela niso vedli v skladu s splošnimi smernicami in predpisanimi zakoni. Omenjeni 17. člen Gentilejeve reforme o dodatnih urah slovenščine je bil odpravljen s kraljevim odlokom št. 2191 z dne 22. novembra 1925, medtem ko je v okrožnici št. 265 z dne 29. maja 1926 deželni šolski nadzornik Reina obvestil puljskega prefekta, da bodo na podlagi dokazov ukiniteli ministrsko odredbo z dne 10. januarja 1924, po kateri so slovenski duhovniki v nižjih razredih osnovnih šol smeli poučevati verouk v slovenskem jeziku.

Leta 1928 so slovenski in hrvaški duhovniki prejeli ukaz o poučevanju verouka zgolj v italijanskem jeziku. Dne 12. julija 1927 so namreč tajniki z obmejnih pokrajin odpravili še zadnje razrede slovenskih in hrvaških šol z utemeljitvijo, da slovanski učitelji in duhovniki pomenijo nekakšen anahronizem v priključeni pokrajini. Poitalijančevanje slovenske šolske mladine je tako

Poslopje ljudske šole v Marezigah, zgrajene leta 1899. V njej je pouk v slovenskem jeziku potekal v šestih razredih s 120 učenci, občinski šolski svet, ki mu je predsedoval župan Matej Kocjančič, pa je decembra 1912 sprejel sklep, da se na tamkajšnji ljudski šoli odpravi italijanščina kot učni predmet in ostaja le kot fakultativni predmet. Trg pred šolskim poslopjem, kjer so 15. maja 1921 potekale parlamentarne volitve, je bil zaradi fašističnega nasilja prizorišče spontanega revolta domačinov, ki je poznan kot prva iskra upora proti fašizmu. Maja 1959 so na najlepši razgledni točki v Marezigah postavili veličasten spomenik padlim v marežganskem uporu ter padlim borcem v času NOB, 15. maj pa je bil razglašen za koprski občinski praznik.

najprej izvajala *Lega Nazionale*, pod fašizmom pa organizacija *Opera Nazionale Italia Redenta* (ONAIR). Dne 3. aprila 1926 je fašistični režim ustanovil fašistične organizacije *Balilla*, *L'Avanguardia* in *Il Giovane fascista*, tem pa je občina dodeljevala tudi proračunska sredstva za nakup uniform in opreme.

Dokument iz osrednjega državnega arhiva v Rimu zgovorno priča o tem, kako je tedanji fašistični režim premeščal slovenske učitelje v notranjost Italije. Šlo je konkretno za 48 učiteljev iz takratne goriške pokrajine, ki je segala vse do Cerknice, načrtovano preselitev pa je izpeljal goriški prefekt Cassini. Ta je v svojem dopisu z dne 29. julija 1927, ki ga je poslal tedanjemu ministru za šolstvo, predlagal preselitev 48 šolnikov in priložil njihov poimenski seznam z utemeljitvijo, da bi takšen ukrep na najbolj učinkovit in radikalen način rešil enega od vprašanj, ki zadevajo goriško pokrajino. Pri tem naglašja, da si ne dela utvar glede praktične izvedbe tega ukrepa, saj bi to samo šolsko ustanovo spravilo v negotov položaj, ker bi bilo skoraj nemogoče zamenjati tolikšno število učiteljev in jih nadomestiti z italijanskimi. V ta namen predlaga, da samo premeščanje izvedejo postopoma, in sicer najprej tiste učitelje, ki se niso sposobni ali pa se nočejo prilagoditi novim razmeram in zakonodaji. Hkrati predstavljajo tudi najbolj nevaren element zaradi svojih iredentističnih teženj in protiitalijanskih čustev ter bi jih bilo treba prednostno obravnavati in premestiti v notranjost Italije, kjer bi morda postopno spremenili svoj odnos do vladajočega režima.

Prefekt Cassini in šolski minister sta torej podrobneje preučila morebitne posledice takega ukrepa, ki bi morda med širšimi sloji prebivalstva vzbudil odpor, premeščeni učitelji bi v njihovih očeh postali nekakšni »mučenci«, hkrati pa s tem ne bi »izkoreninili zla«, saj so dotedanje izkušnje pokazale, da so se odpuščeni učitelji zlahka zaposlili prek meje na jugoslovanskih tleh, a ohranili svoje družine na italijanskih, se pogosto vračali domov ter s tem postali najhujši propagandisti slovenskega iredentizma. Tako prefekt Cassini kot šolski minister sta se nato pohvalila, da sta na osnovi osebnih map učiteljev in podatkov, ki so jih posredovali šolski skrbniki na osnovi prijav tajništva fašistične stranke ter na osnovi poizvedb karabinjerskih služb in nenazadnje po pozornih in natančnih poizvedbah vseh ostalih činiteljev, pri čemer niso bili izpuščeni niti njihovi družinski člani, lahko sestavila dokaj natančen seznam vseh »tujerodnih« učiteljev, ki bi jih po njunem mnenju s prihodnjim šolskim letom kazalo premestiti globlje v italijanski prostor. Pri tem naglašata še, da bi bilo odveč ločeno navajanje razlogov, ki naj bi za vsakega šolnika posebej opravičevali njun predlog o premestitvi. Ti razlogi so namreč enaki za vse in jih je možno pojasniti ter podkrepiti z njunim popolnim prepričanjem, da ti učitelji pač v sebi ne gojijo nobenih italijanskih čustev oziroma jim celo nasprotujejo. Predlaganih 48 premestitev naj bi poleg tega predstavljalo zgolj 15 % doslej zaposlenih »tujerodnih« učiteljev, ki so trenutno zaposleni v goriški pokrajini, njihovo število v celoti namreč šteje 305 učiteljev. Prefekt Cassini na koncu še dodaja, da ta seznam pošilja v skladu s tedanjim kraljevim zakonom z dne 17. februarja 1927, št. 211, ter hkrati pripominja, da bi predlagani ukrepi po eni strani pomirili upravičeno zaskrbljenost krajevnih predstavnikov fašistične stranke, po drugi strani pa zaradi omejenega obsega ne bi motili nadaljnjega delovanja šol na Goriškem ter bi obenem koristili tudi kot opomin drugim »tujerodnim« učiteljem. Dne 30. julija 1927 je goriški prefekt pisal predsedstvu vlade in pismu priložil prepis pisma ministru za šolstvo ter seznam 48 učiteljev, katerih premestitev je predlagal. V njem pravi: »Eno najresnejših vprašanj v tej pokrajini je nedvomno vprašanje učiteljev slovanskega izvora, ki jim je še vedno zaupana primarna vzgoja v velikem številu šol tujerodnega območja. V tej pokrajini je namreč sedaj še vedno zaposlenih 305 osnovnošolskih učiteljev slovanskega izvora. Številni med njimi kljub spodbudam nadrejenih, strogi disciplini in svrhlom, ki jih predstavljajo kazni oziroma odpustitve, še vedno kažejo odpor proti kakršnim koli čustvom oziroma nagibom do italijanskega državljanstva. Ne le da to neposredno škodi šoli, ki bi morala biti prvo in najmočnejše sredstvo asimilacije, ampak tudi samo po sebi otežkoča ustanavljanje in razvoj mladinskih organizacij (*balilla*, *avanguardisti*, *piccole e giovani italiane*), ki se ne morejo v tistih krajih, kjer ni drugih primernih oseb, opirati zgolj na učitelje osnovnih šol.

Kot je vladnim krogom znano, so politični tajniki fašistične stranke Julijske krajine izrazili željo, da bi vse »tujerodne« učitelje premestili drugam. Mislim, da bi tudi ob upoštevanju, da s tem ne bi preveč motili rednega delovanja šol in bi jim zagotovili italijansko učno osebje, naši predlogi bili v prid naših nacionalnih smotrov ter bi zato kazalo postopno ukrepati s tem, da takoj premestimo tiste učitelje, o katerih upornosti in nenaklonjenosti do italijanske države ni nobenega dvoma. Sporazumno s krajevnim šolskim skrbništvom sem ministru za šolstvo posredoval seznam 48 učiteljev, ki bi jih bilo treba z novim šolskim letom poslati iz teh krajev. Gre namreč za osebe, ki so znane po svoji nacionalni usmerjenosti že

Tullio Kezich v svojem delu »Il campeggio di Duttogliano« (Edizioni Studio Tesi, 1981) pojasnjuje, da je bil po organizacijski shemi Gioventù Italiana del Littorio na najnižji stopnji »balilla moschettiere«, sledil pa je »balilla avanguardista«, saj je »avanguardia« evocirala in slavila pogum, zrelost ter se ujemala z obdobjem pubertete oziroma z željo, da bi postali čim prej odrasli.

iz preteklosti in je zato njihovo delovanje v šolah dejansko škodljivo, saj močno ovira proces asimilacije in ohranja iredentistične težnje.

»Cenjeni vladi si zato dovoljujem posredovati omenjeni dopis in prepis seznama, da bi glede na politični pomen to zadevo, če vlada soglaša z zgoraj navedenimi argumenti in načeli, omenjenemu ministrstvu izrekla in ponudila vso svojo podporo ter v celoti sprejela navedene predloge.« (Primorski dnevnik, 1984, 31)

Tako imenovana »Carta della scuola«, sprejeta leta 1937 po Gentilejevi šolski reformi, je postavila temelje fašističnemu šolstvu in naglašala, da sta šola in fašistična organizacija nerazdružljiva celota. Slovenske otroke so prisilno včlanjevali v razne fašistične šolske in vzgojne ustanove, da bi jih postopno povsem prevzgojili v fašističnem duhu. Tako so otroke v starosti od 6 do 8 let vključili v organizacijo »Figli della lupa«, dečki od 8. do 14. leta so pripadali organizaciji »Balilla«, deklice pa organizaciji »Piccole Italiane«. Dne 27. oktobra 1937 je bila končno ustanovljena še »Italijanska liktorska mladina« (Gioventù Italiana del Littorio – G. I. L.) kot enotna, totalitarna organizacija mladinskih sil fašističnega režima z nalogo, da zagotovi še boljše uspehe na področju športne, duhovne in predvojaške vzgoje. Za mladince, ki so odhajali na služenje vojaškega roka, so organizirali obvezno predvojaško vzgojo; leta 1939 je celo izšel zakon, ki je odredil, da mora biti vzgoja skladna s fašistično ideologijo.

Zgodovinarji niso dovolj naglašali dejstva, da se je privlačnost fašizma za najmlajše porodila iz obratnega odnosa kot do odraslih. Naj-

mlajšim so namreč uspeli vsaditi senzualno mamilo »mladosti«. Ne smemo zanemariti niti tega, da je v očeh najmlajših kolektivno življenje v organizaciji GIL predstavljalo tisti način njihovega socializiranja, ki ga niso uspeli uresničiti niti v šoli niti v okviru družine. Ob vsem tem je režim dajal prednost brutalni avtoritarnosti in strogi disciplini na odprtem zraku kot pa kulturni, verski in pedagoški vzgoji med štirimi stenami. V odnosu do mladine je fašizem igral na karto družbene dvoumnosti: biti istočasno buržuj in antiburžuj, mlad-odrasel ali odrasel mladenič, revolucionar in konservativec. GIL je vse to omogočal vsakomur. Znano je, kako je ta politična dvoumnost že ob koncu 30. let prejšnjega stoletja dopuščala nekatere kulturne izkušnje svojih pripadnikov, ki so se strnili v levičarsko opozicijsko strujo med fašističnimi intelektualci. Zanimivo je tudi, da je režim leta 1929 razpustil društvo *Lega Nazionale*, vse njeno premoženje pa so prevzele mladinske šolske fašistične organizacije (Kramar, 1987, 431).

Nekatere ocene in razmišljanja o fašizmu in neofašizmu povojnega časa

M. Kocjan, Neofašizem na pohodu, Primorska srečanja, št. 249/2002 (ob 80-letnici fašističnega prevzema oblasti v Italiji)

V Italiji se kar opazno vrača fašizem. Obujajo ga ne samo s spominskimi obeležji, marveč tudi s komunalnimi objekti, ki jih posvečajo Mussoliniju in njegovim pristašem. Primerov je vsak dan več. Leva sredina in levica včasih malodušno reagirata, včasih pa sploh ne, češ da se to žal dogaja že domala povsod. Levičarski mediji pogosto dvigajo glas, toda vse ostane pri starem. Na oblasti v sosednji državi je pač desna sredina, njeno delo pa vztrajno vodi kar desnica, če že ne skrajna desnica. Nekdanji predsednik vlade Silvio Berlusconi je na videz nastopal kot demokrat, na dlani pa je, da je njegovo gibanje »Naprej Italija!« v marsičem odvisno od ravnanja desnice. Primeri obujanja fašizma in njegovih idej se stopnjujejo od severa do juga Italije. Več jih je na jugu kot na severu, vendar poznavalci svarijo, da so severni primeri nevarnejši in resnejši ...

Ob koncu članka naglašaja: Vrnitev fašizma je pojav, ki žal zadeva vso Italijo. Vse bolj navzoč je tudi v Furlaniji-Juljski krajini. V Palmanovi so na pročelju šole Danteja Alighierija obnovili napis iz fašističnih časov »Credere, obbedire, combattere«, ki je bil eno osrednjih Mussolinijevih gesel, tržaški primeri pa so večinoma znani. Tržaški župan Roberto Dipiazza je dal v galeriji tržaških županov kljub nasprotovanju levice, javnih osebnosti in zgodovinarjev izobesiti portret Cesara Paganinija, ki je bil tržaški podestat v

času nemške zasedbe (1943–1945) in je kajpada zvesto služil nacističnemu režimu.

Znan je tudi primer poslanca in italijanskega koordinatorja Nacionalnega zavezništva, Tržačana Roberta Menie, ki je član tržaškega mestnega sveta in hkrati v njem referent za kulturo, kot skrajni desničar pa tudi predsednik komisije, ki ima na skrbi »Rižarno«, nekdanje nacistično koncentracijsko taborišče, v katerem so pomorili na stotine Slovencev, Hrvatov, italijanskih antifašistov, Judov in drugih, ki so se borili v protifašističnih vrstah ... Toda primerov še ni konec. V Trstu so objavili predlog, da bi kako novo ulico poimenovali po Giorgiu Almiranteju, povojnemu voditelju italijanskega neofašizma. Tudi evropsko časopisje opozarja na ta italijanski fašistični revanšizem. Pariški *Liberation* je npr. objavil, da gre očitno kar za javne »načrte in nastope, ki jih v demokratičnem sistemu ne bi smeli dovoliti«. Prav za Francijo, pa tudi za mnoge druge evropske države se ve, da bi bila že sama zamisel, da bi v kakem kraju poimenovali kakega od objektov po politiku ali javni osebnosti, ki je sodelovala s fašizmom ali nacizmom med drugo svetovno vojno, javni škandal.

Nekdanji levičarski predstavnik Pietro Ingrao, ki je bil tudi predsednik parlamenta, je še nedavno opozoril na to, da je »sprava potrebna, da razvoj in leta marsikaj zgladijo in gre veliko stvari v pozabo, da pa ne bi smeli prezreti odnosa do prave zgodovine«.

Luka Lisjak Gabrijelčič, Težka dediščina fašizma, Primorska srečanja, št. 269–270, 2003

Bolj se je tok časa oddaljeval od tistih ključnih dogodkov v letu 1943, bolj je 8. september zasenčil 25. julij in postal osrednja identifikacijska točka na simbolnem polju kolektivne zavesti. In če to velja za Italijo, velja še toliko bolj za nas, za Primorsko, ki je te dogodke doživljala močnejše, globlje in usodnejše kot preostale pokrajine italijanskega kraljestva. Tukaj, v tako imenovani Julijski krajini, na Primorskem in v Istri, so se ljudje navadili enačiti fašizem z Italijo in Italijo s fašizmom. Fašizem je med Slovenci in Hrvati Julijske krajine nastopal kot ideologija Italije, kot gibanje, ki pooseblja italijanstvo, to je duha in kulturo Italije, ki italijanstvo predstavlja in ga širi med tujerodnim prebivalstvom in med njim z jekleno pestjo uveljavlja kolektivno voljo italijanske nacije. In obratno, država Italija je bila na Primorskem prisotna skoraj izključno v obliki fašizma, skozi institucije uradne ideologije. Primorski ljudje so poznali samo fašistično Italijo, ki so jo ljudje enačili s fašizmom, ker je bila v teh krajih prisotna v bistvu le toliko časa, kot je bil prisoten fašizem.

In če dodamo izredne razmere, ki so vladale na italijanski vzhodni meji ter so do nerazpoznavnosti zbrisale meje med državnimi institucijami in aparatom fašistične stranke ter vojno, ki jo je fašizem skušal izkoristiti za popolno spojitev Italije s fašizmom za dokončno utopitev italijanske države s fašističnim sistemom, potem ni nič čudnega, če je primorsko ljudstvo z nejevero sprejelo novico o zlomu fašističnega režima julija 1943: »Kako je lahko padel fašizem, če pa je Italija še vedno tukaj, taista Italija, ki nas je 25 let zatirala, nas poniževala, nas streljala in nam pljuvala v usta, če smo spregovorili po slovensko?« Šele 8. september 1943 s kapitulacijo Italije z vsemi njenimi atributi, splošnim razsulom vojske, orožništva in celotne državne administracije, ki jo je fašizem več kot dve desetletji uporabljal za izvajanje svoje genocidne politike in ki je po padcu fašističnega režima 25. julija ostala docela nedotaknjena, torej ta 8. september je tisti, ki se je vtisnil Primorcem in Istranom kot dan osvoboditve, kot prelomna točka njihove kolektivne usode.

Pomenljive so tudi njegove misli, da je identiteta malega naroda vedno na prepihu in vedno bo prej vir negotovosti kot trdnosti. Identiteta naroda, kot je slovenski, s podobnimi zgodovinskimi izkušnjami kot slovenskimi, ne bo nikoli mogla temeljiti na samoumevnosti biti, vedno bo narod moral hoteti biti, vedno bo moral v okviru svoje identitete ohraniti vsaj delček tistega duha kljubovanja in volje do obstoja, ki tvori jedro sporočila v prvem verzu poljske himne: »Poljska še ni umrla.« Mali narod ne bo nikoli mogel zaupati v samodejno evolucijo kulturne identitete, vedno si bo moral, pa naj se sliši še tako nenavadno – izmišljati tradicijo, vedno se bo moral iskati, vedno znova bo moral obnavljati svojo identiteto, jo prilagajati in posodabljati. Mali narodi si ne smejo privoščiti duhovne lenobe, pozabe in zaspanosti. Neumnost in aroganca sta privilegij močnih.

Mladi smo stisnjeni med govorico starejše generacije, ki se ne more znebiti nam tujih, nerazumljivih in komičnih relikto partizanske retorike, in moderno, »liberalno« besedičenje, ki prezira preteklost in hoče tradicijo, sistem vertikalnih stikov med generacijami, nadomestiti s tiranijo horizontalnih trendov, s podobo o preteklosti, ki je v veliki meri dediščina starega socialističnega sistema in ki ob plimi itali-

janskega revizionizma, ki hoče Slovincem vcepiti občutek kolektivne krivde zaradi povojnih fojb, ostaja marsikdaj le velika pojmovna zmeda, a še vedno močno napolnjena s čustvi. Iz tega se rojeva izrazit občutek plazečega se, napol prikritega sovraštva do Italije, po katerem Primorci prednjačimo pred ostalimi Slovenci, hkrati pa raste sumničenje proti Ljubljani, ki nas menda hoče prodati Italijanom, raste občutek odtujenosti glede na ostalo slovensko stvarnost, občutek nekakšne primorske posebnosti, ki temelji v prvi vrsti v zakoreninjenem prepričanju, da »nas nihče ne razume« ...

Zaključek

Povedano drugače, po stotih letih nas še vedno preganja duh fašizma in na čuden način se uresničuje strah, da bodo starejše generacije prenesle svoje travme na mlajše. Nasproti tradiciji, ki je bila glavna obtoženka za prenos kolektivne travme, so postavili kult sedanosti oziroma aktualnega dogajanja. Toda če zanikaš zlo, se ti bo prej ali slej vrnilo v še hujši obliki. Ko bo našel človeka sterilnega in praznega, se bo hudi duh vrnil močnejši kot prej, in kdor ni hotel od svojih starih očetov sprejeti dediščine spominov, so se mu ti vrnilo kot podzavestne travme. In vendar bi celotno tracijo primorskega antifašizma, ki jo najbolje poseeblja TIGR in ki je temeljila na neverjetni plemenitosti in predanosti ter se kazala v pogumu, solidarnosti in požrtvovalnosti, lahko povzeli v enem samem stavku: »Nočemo več biti žrtve!« To je antifašistična tradicija, na katero bi se morali navezati, zato pokažimo, da nismo več žrtve. Čas je, da vzamemo nase težko dediščino preteklosti in izkušnje s fašizmom, v kakršni koli obliki že se pojavlja tudi v današnjem času, kot nas opozarja naša slovenska senatorka v Rimu Tatjana Rojc v prispevku »*Qui si parla solo italiano*« ob orisu vsega tega, kar znova doživlja naša slovenska manjšina v sosednji Italiji (Mladina, št. 14, 7. april 2023).

Po ocenah našega zgodovinarja so Slovenci in Hrvati pod Italijo v desetletju po prvi svetovni vojni izgubili kar 488 osnovnih šol, okrog 400 društev in tri krovne politične organizacije ter stranke. Z zakonjenim poitalijančevanjem krajevnih imen, priimkov in imen je slovansko prebivalstvo izgubilo svoj narodni in socialni značaj, z nasiljem pa so bili izbrisani tudi znaki slovenske in hrvaške narodne prisotnosti, manjšina pa je prenehala obstajati kot politični subjekt.

Italijanske šole so v letih fašistične vladavine povzročile hude posledice med slovensko šolajočo se mladino, vendar niso dosegle svojega namena, saj je fašizem spregledal dejstvo, da se na silo ne da streti nacionalne zavesti in pripadnosti lastnemu narodu. Italijanska šola tako ves čas okupacije ni dosegla zaželenih uspehov med slovensko mladino. Tuja po duhu in vsebini ni mogla vplivati na odnos do materne jezika in doseči zastavljenih vzgojno-izobraževalnih smotrov.

Najrazličnejše oblike antifašističnega odpora so zato bolj ali manj jasna odslikava splošnega razpoloženja, zlasti po prvem tržaškem procesu, in hkrati dokaz o velikem idealizmu, zavestnem antifašizmu in močnem narodnem čutu in pripadnosti, ki je niti fašistični vrtci, šole ter organizacije Balilla niso okrnili, navzlic dejstvu, da je tedanji mladi rod odraščal v okolju totalnega fašističnega režima.

Kljub spravni slovesnosti v prisotnosti predsednikov Mattarele in Pahorja v Bazovici pred dvema letoma nekateri naglasi in sporočila vsakoletne prireditve ob »dnevu spomina«, zlasti pa ob nastopu nove vladne koalicije na čelu s stranko »Bratje Italije«, znova obujajo stare težnje po »zavarovanju italijanskega jezika v javni upravi«. Predlog zakona o varstvu italijanskega jezika vključuje tudi »zaščito« pred rabo vseh tujih jezikov, hkrati pa predlog določa, da mora biti italijanščina primarni jezik tudi v uradih, ki se ukvarjajo z neitalijansko govorečimi tujci. Vse to dogajanje vodi nazaj v čase, ki so obmejni prostor ravno na jezikovnem področju privedli do pravega jezikovnega »genocida«.

Kakršno koli obeležje Gentilejeve šolske reforme na italijanski strani je zato težko pričakovati, nikakor pa ga ne smemo prezreti mi sami. Četudi pod vplivom različnih dejavnikov tudi v današnji slovenski družbi zaznavamo različne poglede na našo zgodovinsko preteklost, ostajajo nekateri sledovi neizbrisni in večni, zato ostajajo tudi za večno zapisani v naši nacionalni zavesti.

Uporabljena literatura:

L. Canfora, Demokracija. Zgodovina neke ideologije. Ljubljana, 2006.

DAI, Dizionario degli autori italiani con un sommario dello svolgimento della cultura italiana, Casa Editrice G. D'Anna. Messina-Firenze, 1973.

T. Kezich, Il campeggio di Duttogliano, Edizioni Studio Tesi. Trieste, 1981.

- J. Kramar, Narodna prebujna istrskih Slovencev. Založba Lipa, Založništvo Tržaškega tiska, 1991.
 B. Marušič, Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske. Založba Lipa, Koper, 1985.
 M. Marušič, Korenine slovenske šole v Istri, ob 50-letnici obnovitve slovenske šole v Istri. Koper, 1995.
 M. Pahor, Tajna organizacija BORBA, 1927–1930, Spominske poti Slovencev v Trstu ob 90-letnici ustrelitve junakov v Bazovici. Trst, 2020.
 D. Škrj, 180 let osnovnega šolstva v Ilirski Bistrici. Skupščina občine Ilirska Bistrica, 1994.
 J. Vilfan, Delo, spomini, srečanja. Založba Lipa Koper, Ljubljana, 1978.
 M. Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Bazoviškimi žrtvam ob šestdeseti obletnici. Založba Lipa, 1990.
 S. Žitko, Paul Valéry, njegov koprsko-tržaški rod in odnos do evropskega duha v času med svetovnima vojnoma. Založba Annales, Koper, 2018.

ZANIMIVI REZULTATI BRSKANJA RADOVEDNEGA NOVINARJA PO DRŽAVNIH ARHIVIH

Besedilo je bilo prvič objavljeno v Primorskem dnevniku 30. decembra 1984 na str. 31. Fotografije, ki jih je prispeval Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice v Trstu, so bile dodane naknadno.

Ko so fašisti premestili 48 goriških učiteljev

Državni arhiv je nedvomno zakladnica podatkov za zgodovinarje, predvsem za tiste, ki se ukvarjajo s polpreteklo zgodovino. Žal pa se pogosto dogaja, da ostane zbrano gradivo v rokah raziskovalcev in torej širši javnosti nepoznano. Poleg tega pa je v arhivih tudi mnogo takega gradiva, ki zgodovinarju – raziskovalcu ne koristi, ker pač ni bistveno za potek zgodovine, je pa po svoje vsekakor zanimivo.

Nekaj takih zanimivosti mi je prišlo pod roke, ko sem v osrednjem državnem arhivu v Rimu iskal nekaj podatkov o dejavnosti slovenskih poslancev v rimskem parlamentu. Ponavljam, ne gre za papirje, ki naj bi spremenili tok zgodovine, gre pa za nekatera vprašanja, ki so поблиže zanimala Slovence, ki so tedaj živeli pod Italijo. Kot je znano, je bila italijansko-jugoslovanska meja pomaknjena globoko v notranjost slovenskega ozemlja in je pripadala Italiji vsa soška dolina, Idrija, Postojna, Cerknica, meja pa je bila pri Logatcu. V teh krajih, kjer italijanskega jezika nihče ni poznal, so dvajset let rovarili fašisti. Boj za italijanstvo, tudi krvav boj, če se jim je zdelo potrebno, je bil poglaviti cilj njihove prisotnosti v teh krajih. In dokumenti, ki jih objavljam, so prikaz, kako je to nasilje potekalo, pa tudi prikaz, kako smo se Slovenci tej dejavnosti poskušali upirati. Seveda, gre samo za nekaj primerov, za drobtinice, če le pomislimo na požige in umore, ki so jih zakrivali fašisti, vendar menim, da so ti primeri dokaj značilni za pojmovanje miselnosti fašističnih oblastvenikov.

Mnogo je bilo že napisanega o tem, kako je fašizem preganjal slovensko učiteljstvo. Dokument, ki ga objavljamo, je zgovoren primer tega preganjanja in kot tak ne potrebuje komentarja. Gre za prisilno premestitev slovenskih učiteljev v notranjost Italije, postopek je zadeval 48 učiteljev iz takratne goriške pokrajine (ki je segala do Cerknice), izvedel pa ga je tedanji goriški prefekt Cassini.

Tolminski učiteljišniki, ki so leta 1927 zadnji dokončali šolanje v slovenskem jeziku.

Cassini je sprožil pobudo s pismom, ki ga je 29. julija 1927 poslal ministru za šolstvo in kateremu je priložil seznam 48 šolnikov. (V ponatisu seznama smo ohranili imena in priimke nespremenjene, torej poitalijančene, medtem ko smo se za kraje, tudi zaradi boljšega razumevanja, uporabili slovenska imena). Tako je prefekt Cassini pisal ministru za šolstvo:

»Na nedavnih sestankih v Trstu, Bologni in v Rimu so federalni sekretarji fašistične nacionalne stranke soglasno izrazili željo, da bi vse tujerodne učitelje odposlali iz osvobojenih dežel.

Gotovo je, da bi tak ukrep na najbolj radikalen način rešil eno izmed vprašanj, ki v največji meri zadevajo to deželo; vendar si ne morem prikrivati težav pri praktični izvedbi tega ukrepa, ker bi pretresel šolo do temeljev in bi bilo nemogoče zamenjati zelo številno tujerodno osebje, ki naj bi ga premestili drugam, z dobrimi italijanskimi šolniki. Vse to ne glede na upoštevanje gospodarske in družinske škode, ki bi jo prizadeli številnim učiteljem, med temi tudi nekaterim zaslužnim.

Ker torej menim, da je primernejša in da bolj ustreza pravičnosti ter samim interesom šole postopna in dobro pretehtana zamenjava tujerodnih šolnikov, ki so dokazali, da se ne znajo ali se nočejo prilagoditi novim potrebam, sem imel za koristno, da skupaj s kraljevim šolskim skrbnikom pretehtam osebno stanje vseh učiteljev, da določim, katere izmed njih je treba imeti za najbolj neposredno nevarne zaradi iredentističnih čustev in jih torej prednostno premestiti v stare province, kjer njihovo delo ne bo moglo nikakor biti škodljivo in kjer bodo morda spremenili mišljenje.

Skupno sva izključila korist novih razrešitev službe, ne samo zato, ker bi med ljudstvom vzbudila vtis preganjanja in bi prizadete povišala v mučence, ampak ker bi ne bilo nobene koristi kar zadeva izkoreninjenje zla, kajti kot so dosedanje izkušnje pokazale, se odpuščeni učitelji z lahkoto zaposlijo v Jugoslaviji, ohranjajo svoje družine v Italiji in se, ker jih nič več ne zavira, pogosto vračajo domov in postanejo najhujši propagandisti slovenskega iredentizma.

Na osnovi osebnih map vseh učiteljev, po podatkih, ki so jih osebno posredovali šolski skrbniki, na osnovi prijav tajništva fašistične nacionalne stranke in na osnovi poizvedovanj kraljevih karabinjerjev ter po pozorni in natančni oceni vseh okoliščin, pri čemer niso izključeni družinski pogoji, sva skupno s kraljevim šolskim skrbnikom v popolnem soglasju sestavila seznam tujerodnih učiteljev, ki bi se jih, po najinem mnenju, splačalo premestiti v prihodnjem šolskem letu v stare province. Odveč bi bilo ločeno navajanje razlogov, ki

Upustosena učilnica sole Družbe sv. Cirila in Metoda na Akvedotu v Trstu.

Srečanje primorskih učiteljev, ki so emigrirali v Jugoslavijo, za Bežigradom leta 1931 (Kerkoč, Vuk, Čotar, Nanut, Čok, Širok).

Slovenski otroci iz Boljunca pri Trstu v italijanskih fašističnih uniformah leta 1934.

ljavljanjem kr. odl. z dne 17. februarja 1927, št. 211, ne da bi pozabil pripomniti, da bi predlagani ukrepi po eni strani pomirili upravičeno zaskrbljene krajevne predstavnike fašistične stranke, po drugi pa bi, zaradi omejenega dometa ne mogli motiti delovanja šole in bi obenem koristili kot opomin drugim tujerodnim učiteljem.

S spoštovanjem

Prefekt Cassini

Naslednjega dne, 30. julija 1927, je goriški prefekt pisal predsedstvu vlade. Pismo, kateremu je priložil prepis pisma ministru za šolstvo in seznam 48 učiteljev, katerih premestitev je predlagal, se glasi:

»Eno najresnejših vprašanj v tej pokrajini je nedvomno vprašanje učiteljev slovenskega izvora, katerim je še vedno zaupana primarna vzgoja v velikem številu šol tujerodnega območja. V tej pokrajini je namreč sedaj zaposlenih 305 osnovnošolskih učiteljev slovenskega izvora.

Številni izmed njih, kljub spodbudam nadrejenih, strogi disciplini in zgledom, ki ga predstavljajo kazni in odpusti, še vedno kažejo odpor pred kakršnimkoli čustvom italijanstva. Ne samo, da to neposredno škoduje šoli, ki mora biti prvo in najmočnejše sredstvo asimilacije, ampak tudi otežkoča ustanavljanje in razvoj mladinskih organizacij (balilla, avanguardisti, piccole e giovani italiane), ki se morajo v tistih krajih, kjer ni drugih primernih oseb, nujno opirati na učitelje osnovnih šol.

Kot je cenjenemu predsedstvu znano so politični tajniki fašistične nacionalne stranke Julijske krajine izrazili željo, da bi bili vsi tujerodni učitelji premeščeni drugam. Mislim, da bi se, da ne motimo v preveliki meri rednega delovanja šol in da slednjim zagotovimo italijansko osebje, ki bi res ustrezalo visokim namenom, izplačalo ukrepati postopoma s tem, da takoj premestimo tiste učitelje, o katerih neuklonljivosti ni nobenega dvoma. Sporazumno s kraljevim šolskim skrbnikom sem posredoval ministru za šolstvo seznam 48 imen učiteljev, ki bi jih bilo treba odposlati iz teh krajev z novim šolskim letom. Gre za osebe, ki so znane po tem, da so vezane na preteklost in katerih delo v šolah v pokrajini je res škodljivo, ker ovira postopek asimilacije in ohranja iredentistično idejo.

Dovoljujem si posredovati cenjenemu predsedstvu prepis tega seznama in spremnega poročila, da bi glede na politični pomen zadeva, v kolikor soglaša z zgoraj navedenimi načeli, izrekla omenjenemu ministru svojo visoko podporo, da v celoti sprejme te predloge.

S spoštovanjem

Prefekt CASSINI

Lasic Giuseppe, Vrtojba; Koglot Giuseppe, Gradiškuta (Renče); Malic Giustina, Opatje selo; Podgornik Francesco, Gojače; Kuntih Giuseppina, Batuje (Črniče); Kramar Francesco, Višnjevik (Kojško); Lapanje Giovanna, Vogrsko; Humar Rodolfo, Bilje; Vizintin Rodolfo, Renče; Soban Giuseppina, Vrtojba; Kuntih Ma-

za vsakega šolnika opravičujejo najin predlog; ti razlogi so enaki za vse in jih je mogoče objasniti s popolnim prepričanjem, do katerega sva prišla, o nevarnosti nadaljnjega obstanka teh učiteljev v šolah naše pokrajine, v katere ne morejo vnašati čustev italijanstva, katerih ne čutijo oziroma jim nasprotujejo.

Predlaganih 48 premestitev zadeva samo 15 odstotkov tujerodnih učiteljev, ki so sedaj zaposleni v goriški pokrajini in katerih je 305.

Ta seznam pošiljam vaši ekselenci, da ga preuči v zvezi z uve-

Balille so ostale brez črne obleke

Med drobnarijami, ki jih je v državnem arhivu na pretek, sem zasledil pismo predsednika goriškega pokrajinskega odbora. »Opera nazionale Balilla« (podpis je nečitljiv) ministru za javna dela Giovanni-ju Giurati. Pismo z dne 28. novembra 1927 je pravzaprav prošnja ministru, naj prispeva za obleko za solkanske »balille«, »già perfettamente inquadrati ed in gran parte alloglotti ribattezzati nel nome del fascismo«. Stavek sem prepisal v italijanščini, ker je izvirnik nedvomno nazornejši od kakršnegakoli prevoda. Minister Giurati je pismo poslal podtajniku pri predsedstvu vlade Suardu, ki pa mu je odgovoril, da so žal, »non ostante le migliori disposizioni a favore di quella patriottica gioventù« sredstva izčrpana. In tako so solkanski »balille« preživel božič brez črne uniforme.

tilde, Prvačina; Bratuz Davorina, Vipolže (Kojško); Nanut Guglielmo, Kozana (Kojško); Lestan Augusto, Kojško; Skocir Stanislao, Robidišče (Breginj); Carli Luigi, Krn nad Kobaridom (Libušnje); Ivancic Alberto, Smast (Libušnje); Cehovin Rodolfo, Srednje; Veliscek Giovanni, Kanalski lom (Kal pod Kanalom); Murovec Giovanni, Gorski vrh (Šentviška gora); Pagon Francesco, Zakriž (Cerkno); Perin Maria, Šebrelje; Gerzelj Albina, Cerkno; Zega Maria, Lazec (Cerkno); Drekonja Cirillo, Šentviška gora; Velikonja Ludmilla, Dolenji Lokovec; Kofol Cirillo, Puštale pri Čepovanu; Stergulo Luigi, Kal pri Bovcu; Tovstournik Giovanna, Temljine (Grahovo ob Bači); Leskovec Leopoldina, Ledine; Trebse Giovanni, Žaga; Medvez Antonio, Kanalski lom (Most na Soči); Kenda Francesca, Idrija; Mackovsek Francesca, Idrija; Tratnik Francesco, Črni Vrh; Leban Carolina, Kanal; Soban Maria, Brje; Lipovo Pietro, Trevče; Kaucic Zora, Dornberk; Mermolja Francesco, Dobravlje pri Vipavskem Križu; Kemperle Sofia, Vipavski Križ; Jerkic Giuseppe, Podkraj; Bianchi Mohorcic Maria, Šturje; Ghizzoni Gaetano, Ustje; Bostiancic Caterina, Ustje; Barbera Giuseppe, Kamnje; Balanc Francesca, Vrhpolje.

Na osnovi tega pisma je šef Mussolinijevega kabineta (menda je bil to Suardo, na izvirniku pa ni ne podpis ne nikakršnega drugega razpoznavnega znaka) že nekaj dni kasneje, 6. avgusta 1927 posredoval Mussoliniju naslednjo beležko:

»Beležka za njegovo ekscelenco šefa vlade.

Goriški prefekt opozarja, da številni osnovnošolski učitelji slovenskega izvora v tisti pokrajini, kljub spodbujanjem nadrejenih, strogi disciplini in zgledom s kaznimi in odpusti, še vedno kažejo odpor pred kakršnimkoli čustvom italijanstva. Ker ne kaže, da bi se izplačalo ukrepati z novimi odpusti, še vedno kažejo odpor pred kakršnimkoli čustvom italijanstva. Ker ne kaže, da bi se izplačalo ukrepati z novimi odpusti, ki bi lahko dajali vtis preganjanja, ne da bi izkoreninili zla, saj se odpuščeni učitelji z lahkoto zaposlijo v Jugoslaviji in, ker se pogosto vračajo domov, postanejo najhujši protagonisti slovenskega iredentizma, je omenjeni prefekt, sporazumno s šolskim skrbnikom, predlagal postopno premestitev omenjenih učiteljev v stare province in njihovo nadomestitev z italijanskim osebjem. Temu opozorilu je sam prefekt priložil 48 učiteljev, ki jih ima za najbolj škodljive, ter izraža željo, da bi jih premestili iz tiste province pred začetkom novega šolskega leta.

V čast mi je torej zaprositi za odločitev vaše ekscelence v zvezi s tem vprašanjem.«

Pismo je romalo na Mussolinijevo mizo in očitno ga je Mussolini tudi prebral, ker je z rdečim svinčnikom napisal velik »Si« in se podpisal. Naslednji, in zadnji dopis v mapi je kratko sporočilo ministra za šolstvo z dne 25. avgusta 1927.

»Nj. Eksc. državnemu podtajniku pri predsedstvu vlade

Sporočamo vaši ekscelenci, da sem takoj po prejemu predloga kr. prefekta iz Gorice, poskrbel za premestitev v stare province tujerodnih osnovnošolskih učiteljev, ki so bili označeni za nevarne zaradi svojih političnih čustev.

Minister FEDELE«

ŠOLSKA SPRIČEVALA IZ ČASA FAŠIZMA

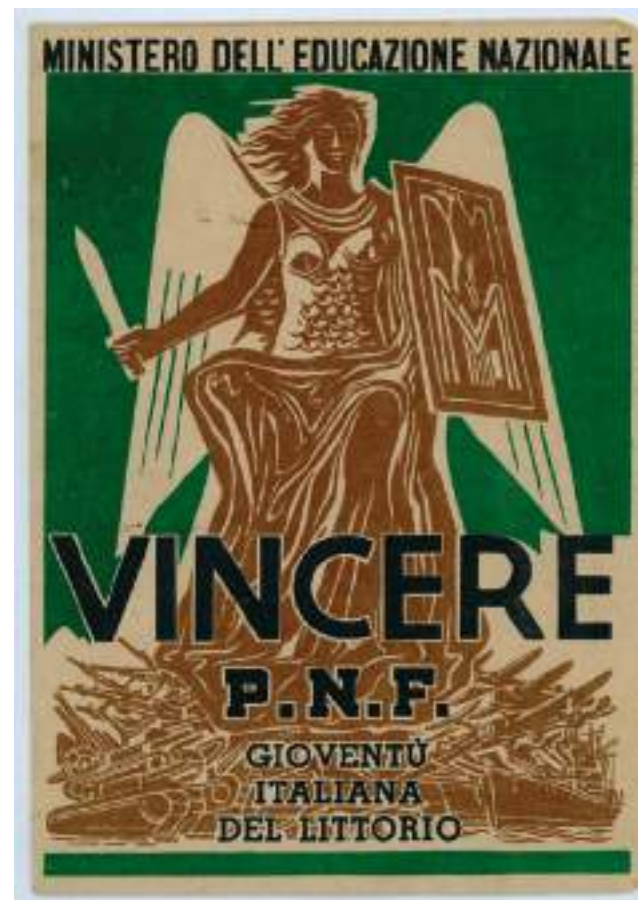
Spričevalo iz leta 1936/37

Spričevalo iz leta 1938/39

Spričevalo iz leta 1940/41

Spričevalo iz leta 1941/42